

ISTORIJA I SEĆANJE

INSTITUT ZA NOVIJU
ISTORIJU SRBIJE

STUDIJE
ISTORIJSKE
SVESTI

Institut za noviju istoriju Srbije
Zbornik radova

Za izdavača
Dr Momčilo Mitrović

Uređivački odbor
Dr Dragan Aleksić
Dr Ranka Gašić
Dr Olga Manojlović Pintar (odgovorna urednica)
Mr Nataša Milićević

Recenzenti
Dr Mile Bjelajac
Dr Radmila Radić

Lektorka
Biljana Racković

Dizajn korica
FUTRO

Tehnička obrada teksta
Mirjana Vujašević

ISBN 86-7005-054-4

Tiraž: 500

Štampa
Beoknjiga, Beograd

Institut za noviju istoriju Srbije

ISTORIJA I SEĆANJE
STUDIJE ISTORIJSKE SVESTI

Beograd, 2006.

srpsko prosvetiteljstvo činilo važnu sastavnicu koja je pripremila i omogućila, između ostalog, i pojavu srpskog romantizma (toliko slavljeno), a u njegovim okvirima i pojavu samog Vuka Karadžića; o tome kolikog je značaja prosvetiteljstvo imalo za formiranje i razvoj srpske građanske inteligencije krajem 18. veka – koja je, uz ostalo, imala velikog značaja i za obrazovanje srpske državne birokratije nakon ustanaka, tokom prve polovine 19. veka (dovoljno je setiti se uloge i značaja koji su u Srbiji imali Jovan Sterija Popović, Dimitrije Davidović, Jovan Hadžić, Boža Grujović...).

Problem sa obeležavanjem prosvetiteljskih tradicija može se posmatrati iz, najmanje, još jedne perspektive (da se, ovom prilikom, zanevari činjenica da većina evropskih kultura teži da svoju savremenu samoidentifikaciju poveže upravo sa prosvetiteljskim tradicijama, iz čijeg fundusa se baštini npr. i sama ideja Evrope) – njihovo savremeno obeležavanje bi pomoglo da se u društvenoj svesti i kolektivnom pamćenju prevladaju davnašnje (pogubne) podele koje su srpsku kulturu, ionako osiromašenu usled specifičnog istorijskog razvoja naroda i države, dodatno delile, parcelisale i još više siromašile. Jer, mi nismo narod do te mere bogat kulturnim tradicijama da bismo smeli sebi dopustiti olako prepuštanje zaboravu istaknutih delatnika iz vlastite prošlosti (kulture), a da taj zaborav ne izazove krupne prelome, brojne probleme (sa npr. samoidentifikacijom) i nametne nova, teška pitanja i dileme u savremenosti.

Najteže posledice pojavljuju se kao logičan nastavak funkcionisanja samog društvenog mita u kulturi i nauci. Prema teoriji o političkim i društvenim mitovima svrha mita jeste „da dati svet i određeni smer kretanja prikaže prirodnim i nepromenljivim, jedino mogućim, kao nešto čemu se treba prilagoditi u cilju održanja status quo-a“.¹⁰¹

Upravo željom „da se dati svet prikaže nepromenljivim, jedino mogućim“ može se objasniti tendencija da se u srpskom društvu i, što je tragičnije, u delu nauke, mitska figura Vuka ističe kao najviši neprikosnoveni autoritet u pitanjima savremenog jezika i gramatike. To je potpuni paradoks. Ali paradoks koji se može objasniti i razumeti. Jer, mit o Vuku – prisutan u društvenoj svesti i kolektivnom pamćenju kao i u različitim kolektivnim svetkovinama (poput „Vukovog sabora“), negovan, obožavan, slavljeno i branjen i danas, na samom pragu 21. veka – ne postoji zbog Karadžića samog, već zbog onih koji su žreci kulta.

¹⁰¹ Snežana Milenković, „Mit i psihologija“..., str. 104.

OD ISTORIJSKOG SEĆANJA DO ZAMIŠLJANJA NACIONALNE TRADICIJE: SPOMENIK NEZNANOM JUNAKU NA AVALI (1934–1938)

Kada je 1933. godine kralj Aleksandar I Karađorđević odlučio da nadomak Beograda, na vrhu planine Avala (sl. 1), „o svome trošku podigne spomenik Neznamom junaku“, i da sve radove na njemu poveri Ivanu Meštroviću¹, bio je to gest koji je predstavljao mnogo više nego podizanje novog i grandioznijeg spomenika jugoslovenskom Neznamom junaku koji bi zamenio skromnu kamenu piramidu za koju se tvrdilo da ju je, u čast nepoznatog srpskog vojnika palog u borbama za „oslobođenje i ujedinjenje“, podiglo lokalno seosko stanovništvo 1922. godine (sl. 2).² Bio je to, pre svega, pokušaj da se stvori, označi i monumentalizuje centralni vizuelni narativ nacionalnog identiteta – da se konstruiše pripoveda o jugoslovenskoj naciji. To je bila vizuelna reprezentacija različitih oblika i sadržaja znanja o jugoslovenstvu koji su se do tog trenutka nalazili u svojevrsnoj ideološkoj areni. Bio je to gest proistekao iz potrebe da se raznolike takmičuće vizije jugoslovenstva objedine i postave u jednu

¹ Pismo upućeno Milutinu Petroviću, predsedniku Suda opštine Beograd, od Maršalata Dvora, u vezi sa regulisanjem građevinskih i komunalnih priprema za započinjanje izgradnje spomenika. Maršalat Dvora, br. 2046, od 22. 5. 1934. godine. Videti: Arhiv Srbije i Crne Gore, 74-242, a. j. 365, f. 369. U svojim meomarima Ivan Meštrović govori da je ideja za podizanje monumentalnog spomenika na vrhu Avale potekla od samog Aleksandra I Karađorđevića i da je finansirana iz njegovih ličnih sredstava. Videti: Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, (Zagreb: Matica Hrvatska, 1969), 216 ff. Cf.: Meštrović, (Zagreb: Nova Evropa, 1933), n. p. [C, CX]: „Ova osnova je izrađena po želji kralja Aleksandra, koji se rešio da sam podigne spomenik jugoslovenskom Neznamom junaku na Avali“.

² Tvrdi se da su spomenik u obliku skromne kamene piramide podigli „seljaci iz okolnih sela oko Avale, [koji su] odlučili da iz svojih skromnih sredstava podignu spomenik Neznamom junaku“: Stevan Živanović, *Spomenik Neznamom junaku na Avali 1938–1968*, (Beograd: Turistička štampa, 1968), str. 6. Arhivska dokumenta, međutim, svedoče da je novac za podizanje spomenika obezbedio posebno formiran Odbor za podizanje spomenika, koji je prikupio i pohranio novac na računé Hipotekarne banke i Beogradske zadruge: ASCG, 66-627-1036. Videti: Olga Manojlović, *Tradicije Prvog svetskog rata u beogradskoj javnosti 1918–1941*, rukopis magistarskog rada, (Beograd: Filozofski fakultet, 1996), str. 79–80; Olga Manojlović-Pintar, *Ideološko i političko u spomeničkoj arhitekturi Prvog i Drugog svetskog rata na tlu Srbije*, rukopis doktorske disertacije, (Beograd: Filozofski fakultet, 2004), str. 140–145.

koherentnu značenjsku celinu i da se, istovremeno, simbolički ispuni niz političkih uloga proisteklih iz teškog bremena petnaestogodišnjeg života Kraljevine Jugoslavije. Drugim rečima, spomenik na Avali bio je neobično upečatljiv pokušaj za prevazilaženjem krize jugoslovenskog identiteta koja je toliko opterećivala društvo, pokušaj možda značajniji od serije političkih i socijalnih reformi koje su imale isti cilj: ublažiti dihotomije u životu mlade jugoslovenske zajednice i stvoriti središnje mesto njene simboličke identifikacije. Istovremeno, zamišljena spomenička celina na Avali, kao centralno mesto monumentalizacije istorijskog sećanja, bila je pogodan medijum za iskazivanje poželjne istorije i opertavanje željenog nacionalnog karaktera, kao i sistema vrednosti koje su se u takvoj konstrukciji jugoslovenske istorije i memorije podrazumevale.

Mesto spomeničke celine na Avali u sklopu ekonomije ideologije jugoslovenstva

Spomenička celina na Avali zanimljiva je pre svega zbog toga što je konstruisana kao tipski primer identifikacije bez ontološkog jezgra – što je inače bila karakteristika svih „nacionalnih“ neznanih heroja u modernoj istoriji nacionalizma. Ni je stoga neobično zašto je jedan od ključnih teoretičara nacionalizma, Benedikt Anderson, svoju uticajnu studiju o kulturnim korenima nacionalizma započeo sledećim rečima:³

„Nema fascinantnijih simbola moderne kulture nacionalizma od spomenika palim borcima i grobova neznanih junaka. Ceremonijalno poštovanje koje se javno iskazuje tim spomenicima *upravo* zato što su ili hotimično prazni ili, pak, zato što niko ne zna ko u njima leži nema pravog presedana u istoriji. Da bismo osetili moć te savremene pojave, dovoljno je da zamislimo opštu reakciju na pametnjakovića koji bi 'otkrio' ime neznanih junaka ili insistirao da se u kenotaf stave nečije kosti. Kakvo čudno, savremeno svetogrđe! Iako u tim grobovima nema posmrtnih ostataka ni besmrtnih duša koji bi se mogli identifikovati, oni su prožeti sablastima *nacionalnih* zamišljanja.“⁴

³ U knjizi *Stvaranje nacije, razaranje nacije* Endru Vahtel razmatra spomenik Neznanih junaka na Avali koristeći upravo ovaj Andersonov osvrt na ulogu spomenika neznanih junaka u ideologiji nacionalizma. Videti: Endru Baruh Vahtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije. Književnost i kulturna politika u Jugoslaviji*, (Beograd: Stubovi kulture, 2001), str. 135.

⁴ Benedict Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica. Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*, (Zagreb: Školska knjiga, 1990), str. 19.

Odista, iako se verovalo da su kosti avalskog heroja iz Prvog svetskog rata predstavljale zemne ostatke nepoznatog srpskog vojnika, „Ein unbekannter serbischer Soldat“ – kako je glasio epitaf na skromnom nadgrobnom spomeniku što su ga podigle nemačke trupe tokom Prvog svetskog rata, a koga je docnije zamenila neugledna kamena piramida – personalni identitet palog vojnika nikada nije utvrđen.⁵ Nacionalnost mu je, međutim, bila nedvojbena – bio je to srpski vojnik koji je svoje kosti ostavio u borbama za „oslobođenje i ujedinjenje“, anonimni heroj čija je sudbina transcendirala plemensku pripadnost, heroj koji je postao paradigma novog Jugoslavena, onog koji se žrtvovao za ostvarenje najvećeg ideala, žrtvujući i svoj primarni srpski identitet. Stoga nije neobično što je neznani junak postao centralni motiv oko koga se vršila institucionalizacija kolektivnog identiteta, a sam nadgrobni spomenik podignut u njegovu čast bio najsnažniji simbolički izraz ideologije jugoslovenskog nacionalizma. Poznato je da su kosti nepoznatog palog borca, zajedno sa predmetima koji su nađeni kraj njih, bile izložene u vitrini u kabinetu predsednika Skupštine, pre nego što je avalski spomenik konačno dovršen na Vidovdan 1938. godine. Na taj način, one su poprimile ulogu svojevrsnih relikvija jedne sekularne religije kakva je bila jugoslovenstvo. Razume se, kao i u slučajevima drugih nacionalnih heroja, kult jugoslovenskog neznanih junaka imao je izrazitu koheziju u ulogu, potvrđujući zamisao o naciji shvaćenoj kao sakralna zajednica. U tom smislu Anderson nastavlja:

„Kulturološka važnost takvih spomenika još je jasnija, ako pokušamo da zamislimo, na primer, grob neznanih marksiste ili spomenik palim liberalima. Možemo li a da ne osetimo kako je to apsurdno? Razlog je tome taj što se ni marksizam ni liberalizam ne bave preterano ni smrću ni besmrtnošću. To što se njima bavi nacionalistički mentalitet ukazuje na veliku sličnost s religioznim mentalitetom.“⁶

Koliko su izrečeni stavovi aktuelni u govoru jugoslovenskog nacionalizma, možda najbolje svedoče reči Rajka Đermanovića objavljene u *Novoj Evropi* – reči koje su predstavljale dominantnu liniju čitanja jugoslovenskog kulta neznanih junaka:

„U tom simbolu, u toj uzvišenoj uspomeni na Neznanih junaka, mi se – bez razlike na veru, pleme, klasu, i svetske nazore, – sjedinjujemo i vezujemo, i u bolovima i u radosti, u svim i opštim čovečanskim osećanjima, pa preko njih i u punim osećanjima

⁵ Videti: S. Živanović, *op. cit.*, str. 6–7.

⁶ B. Anderson, *op. cit.*, str. 19–20.

srpskim, hrvatskim, slovenačkim – jugoslovenskim [...] Ta su dela i te žrtve [koje stoje iza Neznanog junaka] postali moralnom i duhovnom podlogom Jugoslovenstva i Jugoslavije [...] u održavanju Njegova kulta i pijeteta prema njemu, mi ostajemo čvrsto povezani“.⁷

Zaista, simbol neznanog junaka trebalo je da ima kohezionu ulogu ne samo za jugoslovenske Južne Slovence, već i za druge etničke grupe i manjine. Čak i za malobrojnu jevrejsku zajednicu, sa svojim autohtonim brojnim tradicijama, avalski spomenik bio je ne samo komemorativni simbol jevrejskih žrtava koje su doprinele „oslobođenju i ujedinjenju“, već način da se njihovi pripadnici „ujedine u sveopštem pojmu 'Neznanog junaka', koji je našao opravdani izražaj u podignutom spomeniku na Avali“.⁸

Navedeni Andersonov osvrt, kao i istorizacija kulta neznanog junaka u kontekstu nacionalističke kulture jugoslovenstva predočena na stranicama *Nove Evrope*, ukazuju na fundamentalnu osobenost svakog, pa i jugoslovenskog nacionalizma – da naciju razume kao svetu zajednicu, kao i na opšte prihvaćenu činjenicu da se kulturni koreni nacionalizma mogu naći u religiji. Šta je drugo kult neznanog junaka nego proslavljenje nacije kroz ideal žrtve i samoodricanja, na osnovu kojih je ne samo nepoznati heroj, već čitava zajednica u mogućnosti da ispuni svoju „svetu“ dužnost i da bude uključena u ekonomiju sveopšteg spasenja? Na taj način, nacionalni heroj – poput božanstva – transcendirira realnost i potvrđuje kult žrtve, postajući martir čitave nacije.⁹

Spomenička celina na Avali: nacionalizacija prirode

Uprkos tome što je kult neznanog junaka, u svim slučajevima, imao generalnu ulogu institucionalizacije kolektivnog identiteta, ono što se odmah zapaža prilikom poređenja primera spomenika neznanih junaka u drugim, pre svega evropskim nacijama i groba jugoslovenskog neznanog junaka jeste razlika ambijenta u kome se oni nalaze. Dok su

⁷ R.[ajko] Đermanović, „Smisao kulta Neznanog junaka“, *Nova Evropa*, knj. XXXII, br. 1 i 2, (26. 2. 1939), str. 15–17.

⁸ Milan Šlang, *Jevreji u Beogradu*, (Beograd: Štamparija M. Karića, 1926), str. 121.

⁹ Videti: Antoine Prost, „Monuments to the Dead“, *Realms of Memory: The Construction of the French Past*, Pierre Nora, Lawrence Kritzman, (eds.), vol. II, (New York: Columbia University Press, 1996–1998), str. 307–330. O naciji kao svetoj zajednici videti: Anthony D. Smith, *Chosen Peoples: Sacred Sources of National Identity*, (Oxford and New York: Oxford University Press, 2003).

memorijali neznanom junaku u Velikoj Britaniji, Francuskoj ili Italiji postavljeni u javne urbane prostore nacionalnih prestonica, na zapažena mesta koja obično podrazumevaju neizbežan istorijski kontekst i stoga niz važnih kulturoloških i političkih uloga, u jugoslovenskom je slučaju odabran vrh jedne planine nadomak Beograda. Ako na trenutak zanemarimo njen karakter, kao i geografsku i kulturološku poziciju u okviru šireg okruženja, odmah se možemo suočiti sa dve značajne uloge koje je tako odabrano mesto trebalo da ispuni. Najpre, to je bio svestan otklon od bilo kakvih nacionalnih ili državnih simbola oficijelne srpske državne istorije koji bi mogli da kompromituju sistem ideoloških znanja i uverenja na kojima je počivao jugoslovenski nacionalizam. Sa druge strane, to je predstavljalo važan deo strategije o pripovedanju jugoslovenstva kao medijalnog, tranzicijskog fenomena koji stoji na razmeđu definisanih i utvrđenih kulturnih kategorija.

Dok je, na primer, Francuska imala mnogo razloga da grob neznanog junaka smesti u katafalku ispod Trijumfalne kapije, Italija u okviru celine spomenika Vitoriju Emanuelu, a Britanija u Vestminstersku opatiju i da, pored toga, britanski oficijelni imperijalni arhitekta Edwin Latjens (Edwin Lutyens) podigne vajtholski kenotaf u Londonu,¹⁰ Jugoslavija u je u isto vreme imala mnogo razloga da sve ove primere ne sledi. Ne samo zato što bi svako potencijalno mesto sa aktivno ideologizovanim istorijskim sadržajem konotiralo određene političke implikacije, već bi i sam njegov izbor mogao dovesti do velikih iskušenja. Stoga je bilo potrebno konstruisati sećanje na nepoznatog srpskog junaka koji je volšebno postao pali jugoslovenski borac u skladu s dominantnim ideološkim narativima: transcendiranje partikularnih južnoslovenskih etnija, tradicija i kultura i apoteoza izvornog, primordijalnog i autentičnog jugoslovenstva, koje u novom vremenu treba da doživi renesansu.

Stoga se odustajanje od namera da se grob neznanog junaka podigne u Beogradu, na Gornjem gradu kalemegdanske tvrđave, ili pak u okviru Jugoslovenskog panteona „o čijem se podizanju tada maštalo“¹¹ (od čega su ostali tek neznatni arhitektonski pabirci¹²) može razumeti

¹⁰ O ovim spomenicima videti: George Mosse, *Fallen Soldiers*, (Oxford: Oxford University Press, 1990), str. 80–98; Winter Jay, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 100 ff.; A. D. Smith, „The Glorious Dead“, *Chosen Peoples: Sacred Sources of National Identity*, str. 246–249.

¹¹ S. Živanović, *op. cit.*, str. 11.

¹² Reč je o projektu za „Jugoslovenski Panteon“ Grigorija Samojlova, koji je u februaru 1931. godine bio izložen na redovnoj godišnjoj izložbi studenata arhitekture Tehničkog fakulteta u Beogradu. Videti: Aleksandar Kadijević, *Jedan vek traženja nacionalnog stila u srpskoj*

upravo u sklopu nacionalističke doktrine o kontinuitetu i karakteru nacije. Otklon od funkcionalnog historijskog konteksta potvrđivao je mehanizam građenja jugoslovenske kulture, nacije i države koji je trajno obeležio jugoslovenski nacionalizam – u onom obliku kako je oficijelno inaugurisan početkom 1929. godine. S druge pak strane, prirodno okruženje, za razliku od urbanog, sugerisalo je čitav niz vrednosti na kojima se zasnivala fikcija o jugoslovenskom identitetu, pomoću kojih su se gradili sadržaji i uspostavljale identitetske granice jugoslovenskog naspram drugih identiteta – kako „istočnih“ tako i „zapadnih“. Takva strategija odgovarala je uobičajenim stereotipima kulture jugoslovenskog nacionalizma, koji su jugoslovenstvo videli u maglovitim međuprostorima između zamišljenih kulturnih entiteta: „[Jugo]sloveni nisu ni Istok ni Zapad, oni su i Istok i Zapad ujedno, oni nose u sebi zapadnog i istočnog elementa“¹³ – tvrdio je Miloš Đurić, možda najsajjnija perjanica u ideološkoj mašineriji jugoslovenstva.

Za razliku od svih drugih nacija i država, za večno prebivalište jugoslovenkog junaka obezbeđen je „prirodni“ ambijent čija aura sugerise uzornu nacionalnu prošlost i kvalitete posve različite od svih drugih. Okretanje vremenu kada smo „svi bili neznabošci i imali našu staru slovensku krv“¹⁴ bilo je okružujućim kontekst u kome je trebalo da funkcioniše ovaj spomenik apoteoze nacije, države i dinastije. Nasuprot „istorijskim“ identitetima – kakvi su, na primer, mogli biti srpski, hrvatski, slovenački, ali i francuski, italijanski ili neki drugi – jugoslovenski identitet bio je neizreciv, aprioran i „prirodan“. Stoga je svaki prostorni i arhitektonski element spomeničke celine na Avali trebalo uklopiti u ovu generalnu primordijalističku vizuru. Poželjni identitet uvek se gradio se kao *sistem raz-*

arhitekturi (sredina XIX – sredina XX veka), (Beograd: Građevinska knjiga, 1997), str. 169; Marina Đurđević, „Grigorije Samojlov (arhitektonski opus)“, *Godišnjak grada Beograda*, knj. XLIV, (1997), str. 258. U historiografiji je poznat i projekat „Panteona“ arhitekta Milana Zlokovića iz 1926. godine, koji je po svojoj prilici trebalo da predstavlja jugoslovenski panteon. Videti: Zoran Manević, „Zlokovićev put u modernizam“, *Godišnjak grada Beograda*, knj. XIII, (1976), 288; Marina Đurđević, „Život i delo arhitekta Milana Zlokovića (1898–1965)“, *Godišnjak grada Beograda*, knj. XXXVIII, (1991), str. 148; Aleksandar Kadijević, „Prilog tumačenju opusa istaknutih beogradskih graditelja: Milan Zloković i traženje nacionalnog stila u srpskoj arhitekturi“, *Godišnjak grada Beograda*, knj. XLVII–XLVIII, (2000–2001), str. 218–220. Iz iste godine potiče i projekat nazvan „Pantheon“ zagrebačkog arhitekta Zlatka Nojmana (Zlatko Neumann). Videti: Tomislav Premerl, *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata. Nova tradicija*, (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1990), str. 56, 91. Premerl navodi da je za Panteon u Beogradu raspisan konkurs 1926. godine, te je sasvim sigurno da su i Nojmanov i Zlokovićev projekat predstavljali konkursna rešenja.

¹³ Miloš Đurić, „Kulturna misija Slovena“, *Srpski književni glasnik*, knj. XI, br. 8 (16. 4. 1924), str. 607 (kurziv u izvorniku).

¹⁴ Milivoj Savić, „Osnovi našeg narodnog jedinstva“, *Novi život*, knj. V, (1922), str. 100.

lika u odnosu na druge: jugoslovenska nacija stajala je *naspram* svih drugih nacija, pre svega zbog svojih prirodnih kvaliteta – o kojima je plejada naučnika, istoričara i ideologa, od Dositeja Obradovića do Jovana Cvijića, od Natka Nodila do Vladimira Dvornikovića, od Stanka Vraza do Nika Županića, ostavila nebrojeno mnogo stranica teksta. Ono što se decenijama konstituisalo kroz akademski diskurs, sada je valjalo prikazati jezikom arhitekture i oblikovati prirodom.

Istovremeno, treba imati na umu da čitava akcija oko podizanja spomeničke celine nije bila negacija, već potvrda evropske civilizacijske utemeljenosti Jugoslavije i njene oficijelne kulture, ali je ona morala biti redefinisana zahtevima ideologije integralnog jugoslovenstva i preoznačena nizom kulturnih markera. Njihova uloga počivala je na prinudi stvaranja identitetskih granica koje sugerisu autentičnost. Na taj način, predstava o jugoslovenskom identitetu gradila se kroz složen sistem identičnosti i razlika u odnosu na druge, što je, zapravo, temeljna odrednica svakog procesa društvene identifikacije.¹⁵

S druge strane, spomenička celina na Avali može se posmatrati kao derivacija diskursa o tranzicijskom, medijalnom identitetu koji pripoveda zamisao o jugoslovenstvu razapetom između tradicionalno suprotstavljenih kulturnih vrednosti i koji svoju snagu crpi upravo iz te nestabilne pozicije.¹⁶ U sklopu takve pozicije vredi razmotriti na koje sve načine je moguće tumačiti identitet prostorne celine na Avali, kao i na kakvom sistemu vrednosti on počiva.

Spomenička celina na Avali oblikovana je opsežnim zahvatom pošumljavanja, nadovezivanjem na postojeću šumu kojom su obrasle padine ove nevelike planine. Međutim, ovde se nije radilo samo o revokaciji predačkih vremena, koja su se po pravilu dovodila u vezu sa gustim prašumama Šumadije (kao što je to bilo slučaj s pošumljavanjem Dedinja i Topčiderskog brda početkom treće decenije XX veka prilikom

¹⁵ Ključni tekst koji je u izučavanje socijalnih i etničkih identiteta uveo pojam „kulture razlike“ kao najvažniji konstitutivan činilac je: Frederik Barth, „Ethnic Groups and Boundaries“, *The Social Organization of Culture Difference*, Frederik Barth, (ed.), (Bergen and Oslo: Universitetsforlaget and London: George Allen and Unwin, 1969), str. 9–38. O konstrukciji identiteta kao sistema identičnosti i razlika kroz kulturu videti: Philippe Poutignat, Joceline Streiff-Férmat, *Teorije o etnicitetu*, (Beograd: Biblioteka XX vek, 1997); Richard Jenkins, *Social Identity*, (London: Routledge, 1996); Idem, *Etnicitet u novom ključu. Argumenti i ispitivanja*, (Beograd: Biblioteka XX vek, 2001); Gunther Schlee, *Imagined Differences: Hatred and the Construction of Identity*, (Palgrave Macmillan, 2002).

¹⁶ Videti npr.: Branka Prpa-Jovanović, „Kultura: između Istoka i Zapada“, Jugoslavija kao moderna evropska država u viđenjima srpskih intelektualaca 1918–1929, rukopis doktorske disertacije, (Beograd: Filozofski fakultet, 1995); Idem, „Između Istoka i Zapada: kulturni identitet i kulturno-civilizacijska uporišta“, *Tokovi istorije*, 3–4 (1997), str. 7–28.

podizanja nove rezidencije jugoslovenske dinastije Karađorđević), ili sa još daljom istorijskom prošlošću i maglovitim obzorima jugoslovenske šumovite prapostojbine na severu. Avala je, naime, predstavljala i doslovan biološki refugijum – pribežište u kome su mnoge biljne vrste iz drevnih vremena, vremena koja su mogla da svedoče o prvobitnoj harmoniji južnoslovenskih plemena i jednakim „nacionalnim“ osećajima – preživele i održale se sve do najnovijeg doba.¹⁷ Na taj način Avala je postala najznačajniji, živi spomenik iskonskog jugoslovenskog jedinstva, te je izbor ove planine za mesto izgradnje hrama nacionalnog kulta neznanog junaka bio sasvim očekivan.

Međutim, postavljanjem Meštrovićevog monumenta na vrh planine čitav ovaj ambijent doživeo je svoju metamorfozu kao nacionalni spomenik simbioze prirode i kulture. U geografskoj i političkoj topografiji Beograda i čitave oblasti, ova je uloga bila apostrofirana električnim osvetljenjem putem snažnih reflektora, tako da se Meštrovićev spomenik noću mogao videti ne samo sa obližnjih puteva koji su vodili ka Beogradu, nego i sa rubnih područja jugoslovenskog glavnog grada, pre svega sa platforme na kojoj je bio sagrađen Dedinjski dvor. Naglašena vizuelna korespodencija potvrđivala je željeni identitet obeju prostornih celina, a mistična svetlost sakralni karakter nacionalnog svetilišta na vrhu planine.

U isti mah, u ovoj ideološkoj konstrukciji pogled sa vrha planine bio je isto tako značajan i konstitutivan narativ. Naime, široki avalski vidici okrenuti su plodnoj šumadijskoj ravnici i jugoslovenskoj prestonici, tako da je planina postala pravo oličenje posredništva – ne samo između nacionalizovane prirode i nacionalne kulture, već između mitske drevnosti i savremene modernosti. Pogled s vrha planine, odnosno s platforme na kojoj se uzdiže Meštrovićev spomenik pružao se na kultivisana polja, vinograde, pašnjake i oranice, kao i na mrežu modernih puteva i železničkih pruga – a pre svega na najvažniji saobraćajni put, Dunav, utvrđujući tako funkciju prestonice kao sedišta moderne i prosvetlene države. Istovremeno, šuma kojom je planina obrasla bila je preživelo svedočanstvo izvora nacionalne drevnosti, na kome su se napajali teoretičari i apologete jugoslovenskog nacionalizma.

Predstavljena kao drevna, avalska šuma bila je, zapravo, pravi nacionalni arboretum koji je trebalo da pomiri autentičan prirodni ambi-

¹⁷ Nada Jovović, Ivan Panić, Natalija Simonov, Erna Šehović, „Zavod za zaštitu prirode Republike Srbije – tekst za planinarsko-turistički vodič o Avali“, *Avala*, (Beograd: Planinarski savez Srbije, 2003), str. 84.

jent – koga je sam Meštrović imenovao kao „surovi *milieu*“, i skup kulturnih vrednosti koje su zastupali elementi izgrađenog okružja – pre svega golemi mauzolej Neznanog junaka (sl. 3). Upravo je takva slika, postavljena naspram prirode, ali u i stanovitoj harmoniji s njom, bila od odlučujućeg značaja u procesu konstrukcije poželjnog nacionalnog i kulturnog identiteta u ključu oplemenjenog jugoslovenskog primitivizma. O govoru tog diskursa najbolje svedoči zalaganje samog Meštrovića da se prava značenja groba Neznanog junaka mogu otkriti jedino u pažljivo oblikovanom ambijentu:

„Ja sam više puta i usmeno i pismeno naglasio da na gornjoj traci oko spomenika ne smeju doći nikakvi nasadi [...] i da pored pristupnog puta treba zasaditi grmlje, koje je sposobno da izraсте bar 2,5 do 3 metra, jer je u toj pretpostavci bilo i koncipirano stepenište i *primitivni stubovi* na koje će se smestiti rasvetna tela. Kakvo će to grmlje biti, ja nisam polagao naročitu važnost, mada nisam nikad mislio na neke egzotične biljke, nego na nešto što [...] je prikladno za naš, da tako rečem, surovi *milieu*.“¹⁸

Zanimljivo je da se sadnice, koje bi na pravi način reprezentovale tu priželjkivanu drevnost i *virilis* autentičnog jugoslovenskog ambijenta, nisu mogle pronaći ni u jednom rasadniku u državi. Stoga je poduzeta akcija da se oformi posebna komisija, koja bi „4000 komada *Taxus Baccata* [tisa]“ donela iz rasadnika u Nemačkoj.¹⁹ Sasvim je ironično što je jedini, doslovno vitalni deo spomeničkog kompleksa morao biti dopremljen upravo iz države protiv koje se borio nepoznati junak.

Evokacija jugoslovenske tradicije i sećanja: vremena nacionalne drevnosti (koja otkriva primordijalni identitet) i prirodnog ambijenta (što konotira niz kulturnih vrednosti) – o kojoj možda najbolje svedoče sugestivni Meštrovićevi crteži spomenika, prikazanog kako emanira svoju energiju poput kakvog izvora svetlosti (sl. 4) – zapravo su centralne teme čitave zamisli. Ideja da pristupni put do najvećeg nacionalnog svetilišta osvetljavaju baklje plinskih gorionika, a ne savremena električna rasve-

¹⁸ Pismo Ivana Meštrovića upućeno upravniku Dvora, datovano 3. maja 1938. godine (kurziv A. I.). Uprava Dvora, br. 3820, od 1. 6. 1938. godine: Arhiv Srbije i Crne Gore 74-520, a. j. 252, f. 349.

¹⁹ Novembra meseca 1938. godine upravnik Dvora pisao je ministru šuma i rudnika Bogoljubu Kujundžiću da je saznao da „nijedan od velikih ni malih rasadnika u zemlji, ne raspolaže sa ovim sadnicama“: Uprava Dvora, br. 7845 od 21. 11. 1938. godine. ASCG 74-349, a. j. 520, f. 264. Kujundžićev naslednik u vladi Dragiša Cvetkovića, ministar Ljubomir Pantić, zamoljen je da „odobri stručnu komisiju za odlazak u Nemačku i nabavku sadnica“ i to sledećom trasom: Beograd–Prag–Drezden–Kložebaude–Berlin–Hamburg–Bremen–Ler–Vener–Minhen–Jesenice–Beograd: Uprava Dvora, br. 1503, (n. d.). A. J. 74-349, a. j. 520, f. 265.

ta (sl. 5), potvrđuje korišćenje arhaičnog u funkciji nacionalne identifikacije i, razume se, sistema znanja o poželjnom karakteru i vrednostima jugoslovenske nacije.²⁰

Pored toga, o istom sistemu znanja i kulturnih vrednosti svedoče permanentni pokušaji da se avalski spomenički kompleks, uprkos svojoj hijeratičkoj artificijelnosti, predstavi kao nešto blisko „narodu“, kao nešto razumljivo i prirodno lokalnom seljaku. Tako je, na primer, isticano da su stari kameni spomenik Neznamom junaku spontano podigli stanovnici okolnih avalskih sela,²¹ odnosno narod tadašnjeg sreza.²² I prilikom osvećenja temelja Meštrovićevog spomenika kralj Aleksandar rukovodio je „skromnom, ali značajnom“ ceremonijom u kojoj je, pored dvorskog prote i đakona, činodejstvovao i „proti sela Belog Potoka g. Klisić“. Upadljivo odsustvo visokih zvanica i, nasuprot tome, činjenica da je svečanosti „Prisustvovao [...] lep broj naroda iz okolnih sela“²³ odlično oslikava ovaj mehanizam identifikacije – uostalom, kao i čin osvećenja završenog spomenika, koji je odigran „uz učešće vojske i [žitelja] okolnih sela oko Avale“.²⁴ Čak i prilikom otvaranja hotela u podnožju groba Neznamog junaka, čija je atribucija kao „državnog“ bila neizostavni deo svakog dokumenta u vezi sa njegovim podizanjem,²⁵ bilo je istaknuto da je hotel „osvećen u prisustvu predsednika opštine Beli Potok, opštinskih časnika i seljaka iz okoline“,²⁶ a ne samo predstavnika državnih funkcionera iz Ministarstva šuma i rudnika, u čijem se vlasništvu nalazilo ovo pitoreskno zdanje arhitekta Viktora Lukomskog, podignuto 1930–1931. godine. Ova i slična apostrofiranja funkcionisala su u ključu potvrde željenog identiteta nacije, države i dinastije. To su bile kulturne manifestacije svih onih razrađenih sistema konstrukcije Jugoslavije kao „seljačke države“ i izvornih Jugoslovena kao seljaka bliskih zemlji i nacionalnoj istoriji. Zbog

²⁰ Krajnje je ironično što Meštrovićeva ideja nije mogla biti sprovedena zbog neadekvatne tehnološke opremljenosti infrastrukturom, jer je bilo nemoguće sprovesti plin na vrh Avale. Stoga su na stubove od jablaničkog gabra montirane električne baklje, koje su podražavale otvoreni plamen plinskih gorionika. Videti: S. Živanović, *op. cit.*, str. 52.

²¹ O. Manojlović, *op. cit.*, str. 79.

²² S. Živanović, *op. cit.*, str. 7.

²³ „Nj. V. Kralj osvetio je temelj spomenika Neznamom junaku“, *Beogradske opštinske novine*, god. 52, br. 6, (jun 1934), str. 470.

²⁴ S. Živanović, *op. cit.*, str. 53. Međutim, propratne manifestacije, kao i izvesni detalji otkrivaju da je ideološki fokus sredinom 1938. godine bio drugačiji i da je klasni egalitarizam, za koji se zalagao kralj Aleksandar, sasvim iščezao. Tako su, na primer, postojale dve knjige za upisivanje posetilaca – „prva je služila samo za odličnike i strane delegacije, a druga je bila namenjena za svakodnevne posetioce. Prva je bila debela 10 cm, od pergamentnih listova, 45 x 35 cm, u koricama od čvrste teleće kože. Druga je bila iste veličine i oblika, ali sa listovima od hartije. Postojala su i dva naliv pera, takođe različitog kvaliteta“: S. Živanović, *op. cit.*, str. 53–54.

²⁵ Videti: ASCG 62-1601.

²⁶ „Otvaranje avalskog hotela“, *Politika*, (1. 8. 1931).

toga što su sve „prethodnice“ Jugoslavije odreda bile upravo takve – prva srpska država, stvorena sredinom IX veka koja je bila „čista seljačka država“, potom „slovenačka država, postala u VIII veku“ koja pokazuje „osnovice seljačkog uređenja i seljačkog stvaranja“, kao i drevna hrvatska država koja je „osnovana prvobitno kao čisto seljačka država“²⁷ – i savremena Jugoslavija posmatrana je u svetlu ruralnog, pastoralnog ili gorštackog identiteta za koji se smatralo da je „i danas glavna snaga našeg državnog i nacionalnog života“.²⁸ Ako se uzme u obzir da je politička, a ne samo opšta ideološka orijentacija ka selu – naročito krugova bliskih dvoru, upravo početkom treće decenije XX veka – bila strateški važan mehanizam, „rezultat trenutnih potreba ili političkih kalkulacija“ i da je, stoga, svako pozivanje na selo, seljaka ili ruralni kontekst imalo određenu političku težinu,²⁹ čitava semiotička konstrukcija Avale kao nacionalnog i državnog svetilišta još više dobija na značaju.

Osim toga, zbog potencirane veze sa prirodom, selom i seljaštvom, avalski poduhvat imao je i funkciju potvrde ideje o Karađorđevićima kao dinastiji bliskoj seljacima, jedinoj autentično balkanskoj kraljevskoj porodici. Kako je u sredstvima masovne kulture redovno isticano da je kralj Aleksandar, na primer, „Odlazio [...] ponekad i na seoske svečanosti“, budući da su mu takve posete „izgleda bile najdraže zbog svoje prostote i intimnosti“,³⁰ to su svi kulturni artefakti koji su predstavljali svedočanstvo ovog monarhovog afiniteta imali status važne ideološke alatke. U takvom svetlu avalska celina može se tumačiti kao deo mehanizma nacionalne kohezije, jer je poznato da je svaki govor o jugoslovenskom selu podrazumevao suprotstavljanje rastućem etnonacionalizmu, pre svega šovinizmu Srba i Hrvata. Ne samo u vreme šestojanuarske diktature, već i tokom čitave četvrte decenije smatralo se da je glavna koheziona sila jugoslovenske nacije i jedinstvene države upravo selo: „Verovalo se idealistički da je to [nacionalna kohezija] moguće zbog sličnih uslova života karakterističnih za agrarne sredine, relativne zaštićenosti i udaljenosti sela od politike i političke strasti, životne snage i otpornosti sela na strane uticaje koji su prodrli u grad, epsko-patrijarhalnog života [...]“.³¹ Insistiranje da se čitav avalski kompleks predstavi

²⁷ St.[anoje] Stanojević, prof. Beogradskog univerziteta, „Naše seljačke države“, *Naše selo – Naše selo*, Milosav Stojadinović, (ur.), (Beograd: Savremena opština, 1929), str. 5.

²⁸ *Ibid.*, str. 6.

²⁹ Videti: B. Prpa-Jovanović, „Seljačka ili industrijska država“, *op. cit.*, str. 340–358. Navod sa str. 340.

³⁰ Branislav M. Stepanović, *Nacionalni testament kralja Aleksandra I*, (Beograd: Izdanje jugoslovenske biblioteke „Bratstvo“, 1936), str. 316.

³¹ Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, knj. I, (Beograd: Stubovi kulture, 1996), str. 460. Cf. *ibidem* knj. II, str. 269.

kao deo zamišljene „narodne“ kulture, kao kulturna formacija bliska primitivnom seljaku, lokalnom stanovniku – onome u kome je svaki ideološki narativ o jugoslovenstvu prepoznavao otelovljenje priželjkivanog jedinstva, autentičnosti i digniteta nacije – bilo je stoga komplementarno sredstvo da se ukaže na istorijsku opravdanost i opstanak primordijalnih kvaliteta, kao i da se potvrdi poželjna jugoslovenska tradicija.

U okviru istog sistema vrednosti, konstruisanja tradicije i nacionalne i društvene kohezije treba posmatrati i neizbežno prisustvo vojske kao institucije od primarnog ideološkog značaja. Počev od prirode samog kulta koji se slavio, preko akcije oko građenja samog spomenika, pa sve do oficijelnih ceremonija poštovanja zemnih ostataka Neznanog junaka, jugoslovenska je vojska uvek funkcionisala kao centralni agens nacionalne kohezije.³² Vojska je bila ta uz čiju je pomoć konačno izvojevano „oslobođenje i ujedinjenje“ Jugoslovena; vojska je bila ona institucija koja je javno demonstrirala razvijanje duha jugoslovenstva i, u neku ruku, bila je živi trezor nacionalnih *exempla virtutis*. Osim toga, etnički egalitarizam vojnika i oficirskog kora predstavljao je sažetu sublimaciju Jugoslavije u malom. Organizovana i vaspitavana kao operativan agens ideologije integralnog jugoslovenstva, zakonski označena kao institucija koja „ne predviđa samo obuku, nego i kultivisanje, razvijanje nacionalne svesti“,³³ vojska je održavala ulogu koju joj je namenio kralj Aleksandar I Karađorđević – ne samo u političkom diskursu,³⁴ već i kroz različite kulturalne prakse, kao što je, na primer, redovno isticanje vojnih znamenja ili prisustvo vojnika ili visokih oficira na različitim društvenim dešavanjima koja je organizovao režim. Štaviše, retke su bile prilike kada se jugoslovenski suveren pojavljivao u javnosti odeven u civilno odelo, a svi spomenici podignuti kralju u čast predstavljali su ga u vojničkoj uniformi.³⁵ Stoga je vojska kao agens jugoslavizacije bila neobično značajan segment nara-

³² O vojsci Kraljevine Jugoslavije i njenim ideološkim i političkim ulogama videti: Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslavije*, (Beograd: INIS, 1994).

³³ Reči načelnika Generalštaba generala Petra Pešića, izrečene u Skupštini prilikom izglasavanja Zakona o ustrojstvu vojske Kraljevine SHS, 11. jula 1923. godine. Navedeno prema: M. Bjelajac, *op. cit.*, str. 269.

³⁴ Najznačajniji primer angažovanja vojske u političkom životu Kraljevine Jugoslavije jeste postavljanje generala Petra Živkovića na čelo šestojanuarskog režima, u isto vreme kada je izvršeno simbolično sahranjivanje srpskih vojnih zastava, koje su do tada bile oficijelni vojni simboli Jugoslavije, i inauguracija jugoslovenske trobojke. Istom prilikom je penzionisan veliki broj generala i visokih oficira Srba, a do 1930. godine „otišla je gotovo kompletna ratna vrhuška srpske vojske u penziju“: M. Bjelajac, *op. cit.*, str. 248. Videti takođe str. 163.

³⁵ Videti: O. Manojlović, *op. cit.*, str. 49; Olga Manojlović-Pintar, *Ideološko i političko u spomeničkoj arhitekturi Prvog i Drugog svetskog rata na tlu Srbije*, rukopis doktorske disertacije, (Beograd, Filozofski fakultet, 2004), str. 210–215.

tiva o jugoslovenstvu, budući da je oličavala mnoge od željenih atributa nacije i države. Činjenica da je za „podizanje [avalskog] spomenika formiran specijalni odred vojnika“,³⁶ odnosno da su prvi radovi započeti „obrazovanjem naročite jedinice vojske Kraljevine Jugoslavije koja je nazvana 'Avalski odred'“³⁷ ni u kom slučaju ne može ostati na margini sistema značenja na kome je počivala ova spomenička celina (sl. 6, 6a). Posebno je, pri tome, značajno što su ove činjenice redovno isticane u prvi plan prilikom svake javne informacije koja se o podizanju avalskog spomeničkog kompleksa pojavljivala u medijima. Pristustvo vojske bilo je potvrda ne samo etničke, već opšte društvene i klasne kohezije koju priziva značenje samog spomenika, kohezije u kojoj se jedinstvo zajednice ogleda kroz tradicionalni graditeljski ideal i gde čitava nacija – predstavljena kroz likove vladara i nehotično odabranih članova – podiže večni hram svog kulta.

Spomenička celina na Avali: rasijalizacija tela i nacionalizacija arhitekture

Semiotika arhitekture spomenika Neznanom junaku i Državnog hotela, kao i drugih arhitektonskih elemenata raspoređenih u okviru avalske spomeničke celine, razvijala se u takvom kontekstu kroz dvostruku legitimaciju – prirodom i kulturom, istorijom i savremenošću, i ne može biti sagledana nezavisno od nje. Arhitektonski tipovi i ikonografska rešenja građevina podignutih na Avali potiču iz tradicije čija pragmatička dimenzija nedvosmisleno ukazuje na to arkadijsko stanje pomirenosti prirode i kulture, dionizijskog i apolonijskog, virilnog i gracilnog, gorštačkog i urbanog i, s druge strane, vladara i prostog naroda. Dok razučena struktura avalskog hotela i način obrade njegovih podzida prizivaju rustičnu jednostavnost (sl. 7), naizgled gola, „modernistička“ obrada njegovih fasada klasičnu tehniku građenja tesanicima, a ikonografija skulpturalnih predstava na kapitelima slikovitih arkada – poput onih u okviru Dvorskog kompleksa na Dedinju – arhajsku uravnoteženost prirode i kulture, opšta koncepcija spomenika Neznanom junaku – koja nalikuje mauzolejima starog veka (sl. 8),³⁸ počiva na stereotipnim

³⁶ ASCG, 74-242, a. j. 365, f. 369.

³⁷ S. Živanović, *op. cit.*, str. 18.

³⁸ Na primer, na Mauzolej kod Murhaba podignut za persijskog vladara Kira (S. Živanović, *op. cit.*, str. 13–14), ranohrićanski sarkofag [Ana Adamec, *Ivan Meštrović 1883–1962*, (Beograd: Galerija Srpske akademije nauka i umetnosti, n. d.), str. 30], pozno rimski sarkofag [Tanja Damjanovic, *The Question of National Architecture in Interwar Yugoslavia*:

modelima iskazivanja sublimne drevnosti, i stoga asocira na čitav niz kulturnih vrednosti koje korespondiraju sa semiotikom ostalih prostornih i arhitektonskih elemenata celine. Na izvestan način, može se reći da spomenički kompleks na Avali – uprkos različitoj koncepciji i detaljima, kao i stilskim karakteristikama skulptoralnih predstava – karijatidama, reaktivira semiotiku Meštrovićevog Vidovdanskog ciklusa: monumentalnog Kosovskog hrama i skulptoralnog programa (1904–1914), izvedenog tek u fragmentima.³⁹

Kao i Vidovdanski hram, i spomenik na Avali funkcionisao je kroz utvrđene sisteme interpretacije koji su pozivanje na arhajske, orijentalne i antičke kulturne tipove podrazumevali kao model prikazivanja iskonskog, primordijalnog jugoslovenstva i kulta oplemeljene jugoslovenske primitivnosti. To je, povodom umetnikove pedesetogodišnjice, jezgrovito izneo Milan Ćurčin, jedan od najvećih Meštrovićevih apologeta, obraćajući se srpskim političkim elitama koje su sve više pokazivale animozitet prema najvažnijem jugoslovenskom skulptoru i jednom od ključnih graditelja Jugoslavije: „uvereni smo da kazujemo mišljenje onih i danas najboljih političkih idealista koji su u idejama Meštrovićevih mladalačkih dela našli formulisane dogme svoga nacionalističkog Jevanđelja“.⁴⁰

Zaista, zar bi se u drugačijem ključu od ovoga mogla razumeti namera kralja Aleksandra da upravo Meštroviću poveri tako značajan zadatak kakav je bio podizanje nacionalnog svetišta?⁴¹ Uprkos formalnim i stilskim razlikama, Vidovdanski hram i spomenik Neznamom junaku na Avali stoje na istoj liniji odbrane jugoslovenstva kao ideologije i kao koncepta kulture. Međutim, semiotika ovih spomenika nacionalnih zamišljanja razlikuje se ne samo po tome što oni, naizgled, ispunjavaju drugačije političke funkcije – isticanje zajedničkih etničkih korena u prvom i stabilnosti državnog aparata u drugom,⁴² već i po tome što se pozivaju na različite koncepte znanja o jugoslovenstvu. Dok je Kosovski hram insi-

rao na etničkom jedinstvu i bio pravi simbol ideologije integralnog jugoslovenstva reprezentovanog kroz govor univerzalnih modela, naracija groba nepoznatog vojnika sahranjenog na Avali sasvim je odgovarala konceptualnoj platformi realnog jugoslovenstva, u kojoj je etnički diverzitet pre kvalitet nego smetnja jedinstvenoj jugoslovenskoj naciji.

Međutim, i jedan i drugi spomenik potvrđuju zamisao o jugoslovenskom rasnom identitetu, i jedan i drugi jesu spomenici idealizovanog nacionalnog tela⁴³ – školski primeri onoga što se u teoriji rasijalizma naziva „somatic norm image“.⁴⁴ Osam kolosalnih avalskih karijatida, odevenih u *völkisch* kostime koji odgovaraju različitim jugoslovenskim pokrajinama, potpuno su identičnih somatskih karakteristika. Na taj način one svedoče o istom sistemu znanja na kome je počivalo jugoslovenstvo iz vremena stvaranja ideje Vidovdanskog hrama – jedinstvo nacije kroz jedinstvo rase, a to je, razume se, bila fundamentalna doktrina jugoslovenskog primordijalizma. Ako je u rasponu od dve decenije (između stvaranja ideje Vidovdanskog hrama i podizanja Avalskog spomenika) prinuda političkih mehanizama i fuzija različitih ideologija jugoslovenstva učinila da univerzalni arhajski peplosi kosovskih karijatida (sl. 9) budu zamenjeni autentičnom nošnjom iz različitih jugoslovenskih regija (sl. 10), ona je podrazumevala i održavanje nacionalnog bića pozivanjem na biološku jednakost: jugoslovenski identitet se stiće rođenjem, ali se može modifikovati različitim „plemским“ kulturama. Istovremeno, taj se identitet održava kroz zajednički interes, koji transcendirira partikularne interese pojedinih etničkih grupa – baš kao što misija neznanog heroja prevazilazi ličnu sudbinu i postaje nacionalna.⁴⁵ Upravo su zato Meštrovićeve žene bose – one stoje na svetom tlu jugoslovenstva, postajući tako metafore žrtvovanja partikularnog opštoj, zajedničkoj ideji i poklonjenja ovom sakralizovanom mestu bez boga, mestu na kome se slavila nacija. Ironično je, međutim, to što ove karijatide – sasvim suprotno njihovim antičkim uzorima, uopšte nemaju konstruktivnu ulogu, bivajući na

Belgrade, Zagreb, Ljubljana, rukopis doktorske disertacije, (Ithaca: Cornell University, May 2003), str. 64] ili, na primer, na haldejske hramove.

³⁹ Videti: Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenski identitet u arhitekturi između 1904. i 1941. godine*, rukopis doktorske disertacije, (Beograd: Arhitektonski fakultet, 2005), str. 104–134 *et passim*; A. Adamec, *loc. cit.*; Duško Kečkemet, *Ivan Meštrović*, (Beograd: Nolit, 1983).

⁴⁰ „Meštrovićeva pedesetogodišnjica“, *Pravda*, (20. 8. 1933).

⁴¹ U pogledu angažovanja Ivana Meštrovića na projektovanju ovog spomenika je primetio: „A koji je bolji način imao jedan srpski kralj da izrazi svoja jugoslovenska osećanja, nego da za planove i izgradnju spomenika zaduži hrvatskog skulptora, Meštrovića?“. E. A. Vahtel, *op. cit.*, str. 135.

⁴² T. Damljanovic, *op. cit.*, 62. Međutim, ikonografska struktura spomenika Neznamom junaku na Avali upravo naglašava etnički diverzitet jugoslovenske nacije, pre svega pozivanjem na različite „narodne“ tradicije.

⁴³ O nacionalizovanju klasičnog tela videti: Athena S. Leoussi, *Nationalism and Classicism: The Classical Body as National Symbol in Nineteenth-Century England and France*, (London: Macmillan Press, 1998).

⁴⁴ Pierre van den Berghe, „Race and Ethnicity: A Sociobiological Perspective“, *Ethnic and Racial Studies*, vol. 1, no. 4, (1978), str. 402–411. Videti: David Theo Goldberg, „The Semantics of Race“, *Racism*, Martin Blumer and John Solomos, (eds.), (Oxford University Press, 1999), str. 362–377.

⁴⁵ Opšta ekonomija kulta neznanog junaka počiva na važnoj funkciji stvaranja nacionalnog centra u kome se proslavlja kult mrtvih, onih koji su se žrtvovali za celokupnu naciju i koji stoga podsećaju svoje žive sunarodnike na najvažniju misiju – kako svakog od njih pojedinačno, tako i naciju kao celinu. O kultu neznanog junaka videti: G. Mosse, *op. cit.*, *passim*; W. Jay, *op. cit.* 100 ff.; A. D. Smith, „The Glorious Dead“, *Chosen Peoples: Sacred Sources of National Identity*, str. 246–249.

taj način lišene osnovne funkcionalne, ali i simboličke namene na kojoj počiva suptilna semiotika ovog Meštrovićevog spomenika. Ironično je, takođe, i to što se međusobni položaj i odnos Meštrovićevih devojaka – koje predstavljaju Šumadinku, Crnogorku, Hrvaticu, Slovenku, Banaćanku, Južnosrbijanku, Bosanku i Dalmatinku⁴⁶ – može tumačiti ne kao simbol nacionalne stabilnosti kroz ideju diverziteta, već kao simptom političke krize koja je, kako se čini, bila jedina konstanta jugoslovenskog društva.

Naime, iako je slika jugoslovenstva iskazana kroz sintezu tipičnih ili najznačajnijih jugoslovenskih regija po pravilu sledila zamišljene i vrednosno neutralne tipove (planina, šuma, gorje, lug, ravnica, dolina, more i sl.), ili pak oblasti koje su se vezivale za geografske, a ne državno-pravne istorijske pokrajine,⁴⁷ često je dolazilo do njihovog preklapanja ili difuzije. Razume se, to je zavisilo od političkog konteksta i ideološkog okruženja svakog od sistema predstavljanja, o čemu svedoče brojni primeri koji slede taj sinkretistički obrazac. Meštrovićeve avalske karijatide jesu tipičan egzemplar ovog modela konstrukcije jugoslovenskog identiteta kao „jedinstva u različitosti“. Međutim, sam raspored tih kolosalnih ženskih figura, za koji se veruje da je izvršen po Meštrovićevoj zamisli,⁴⁸ teško da je mogao biti odobren od strane centralnog sistema vrednosti jugoslovenskog društva u vreme kada je ova ideja nastala – ne zato jer kombinuje „istorijske“ (Crna Gora, Hrvatska, Dalmacija, Bosna) i „neistorijske“ (Šumadija, Banat, Južna Srbija) pokrajine, već zato što posredno ukazuje na osnovnu liniju svih traumatičnih podela u jugoslovenskom društvu: na „srpske“ i „ne srpske“ teritorije. Na koji se način to može čitati?

Na ulaznom, zapadnom portalu spomenika postavljene su najznačajnije regije: na južnoj strani su Šumadija i Crna Gora, kao etničke „srpske“ pokrajine, dok su na severu Hrvatska i Slovenija. I istočni portal sledi istu zamisao: jug je rezervisan za figuru Banaćanke i Južnosrbi-

⁴⁶ Meštrovićeva zamisao da „osam karijatida predstavljaju osam naših oblasti“ (I. Meštrović, *op. cit.*, str. 216) sačuvana je u izvorima koji ukazuju na njihovu originalnu atribuciju: „Ove karijatide predstavljaju sa svima karakteristikama osam naših žena iz osam različitih krajeva naše države i nose ova imena: Crnogorka, Slovenka, Dalmatinka, Bosanka, Hrvatica, Šumadinka, Južnosrbijanka i Banaćanka“. „Osam karijatida za spomenik Neznamom junaku, koje će predstavljati osam jugoslovenskih žena, biće isklesano za 6 meseci“, *Vreme*, (17. 1. 1936).

⁴⁷ O ideološkim strategijama jugoslovenstva kroz koncept regionalizama videti: Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenski identitet u arhitekturi između 1904. i 1941. godine*, rukopis doktorske disertacije, (Beograd: Arhitektonski fakultet, 2005), str. 422–450.

⁴⁸ S. Živanović, *op. cit.*, str. 49–50.

janke,⁴⁹ a sever za Bosanku i Dalmatinku (sl. 11). Na taj način sprovedeno je taktičko grupisanje jugoslovenskih regija koje je političkoj klimi u vreme kada je spomenik Neznamom junaku svečano inaugurisan (na Vidovdan 1938. godine) više oslikavalo zahteve tzv. zagrebačkih intelektualaca za rekonponovanjem države – zahteve koje je potpisao i sam Meštrović,⁵⁰ nego zamišljeni sinkretistički ideal jugoslovenskih regija što ga je kralj Aleksandar I Karađorđević ozvaničio tzv. Banovinskim zakonom – Zakonom o nazivu i podeli Kraljevine na upravna područja iz oktobra 1929. godine.⁵¹

Ono što je u međusobnom položaju i rasporedu karijatida, odnosno personifikacija jugoslovenskih regija naročito zanimljivo jeste problem „pokrivenosti“ jugoslovenske teritorije u odnosu na oblasti koje su predstavljene na spomeniku. Koje su regije ostale nezastupljene, odnosno koje oblasti, prema integralnoj Meštrovićevoj zamisli, nisu pripadale ni „srpskoj“ niti „hrvatskoj“ strani? Ukoliko se izuzme Hercegovina, koja se po pravilu vezivala za Bosnu i oko čije autonomije je bio postignut izvestan koncenzus, „prazne“ teritorije na Meštrovićevoj metaforičkoj mapi bile bi Slavonija i veliki deo Vojvodine (jer je „vojvođanska“ karijatida izvorno „Banaćanka“). Ako se izostanak Slavonije razume kao ustupak „istorijskoj“ Hrvatskoj s kojom je, recimo, objedinjena, a prisustvo Dalmacije (nekadašnjeg kohezionog elementa jugoslovenstva i srpskih i hrvatskih ideologa)⁵² kao koncesija Srbima – prisustvo koje je sugerisalo i otklon od „Trojednice“, centralnog političkog fantazma hrvatskog nacionalizma XIX i XX veka – jedine bele mrlje na mapi ostale bi Bačka i Srem. Ta praznina bila je, zapravo, simptom nacionalne krize koja je potresala državu, gde je Vojvodina predstavljala glavnu tačku razdora su-

⁴⁹ U literaturi nakon Drugog svetskog rata figure Banaćanke i Južnosrbijanke redovno su imenovane kao „Vojvođanka“ i „Makedonka“: S. Živanović, *op. cit.*, str. 45–50. I Branko Vujović, u svojoj monografiji o beogradskoj arhitekturi, Južnosrbijanku naziva Makedonka, a Banaćanku pogrešno imenuje kao „Hercegovka“ (B. Vujović, *op. cit.*, str. 334).

⁵⁰ Projekat ustavnog preuređenja zagrebačkih intelektualaca predstavljao je „kompromisan nacrt osnovnih načela, kako bi se moglo preurediti Jugoslaviju“, pri čemu su izdvojene tri pokrajine sa „pretežno etničko-istorijskim obilježjem a dvije mješovite (Bosna i Vojvodina)“. Ni režimski ni opozicioni krugovi u Beogradu nisu mogli da prihvate ovakve predloge, smatrajući Vojvodinu i Makedoniju neotudivim delom „srpskih“ zemalja. Videti: Mira Radivojević, „Bosna i Hercegovina u raspravama o državnom uređenju Kraljevine (SHS) Jugoslavije 1918–1941. godine“, *Istorija XX veka*, god. XII, br. 1, (1994), str. 21–22. Predlog zagrebačkih intelektualaca objavljen je u *Novoj Evropi*, knj. XXX, br. 7–8, (26. 7. 1937), str. 228–236. Predlog su, između ostalih, potpisali Albert Bazala, Milan Čurčin, Ivan Meštrović, Ivo Politeo i Ivo Tartalja.

⁵¹ „Zakon o nazivu i podeli Kraljevine na upravna područja“, *Službene novine*, br. 232 i 233 (5. 10. 1929).

⁵² Videti: Dragoslav Janković, „Niška deklaracija (nastajanje jugoslovenskog programa u Srbiji 1914. godine)“, *Istorija XX veka*, Zbornik br. X, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1969), str. 35–38.

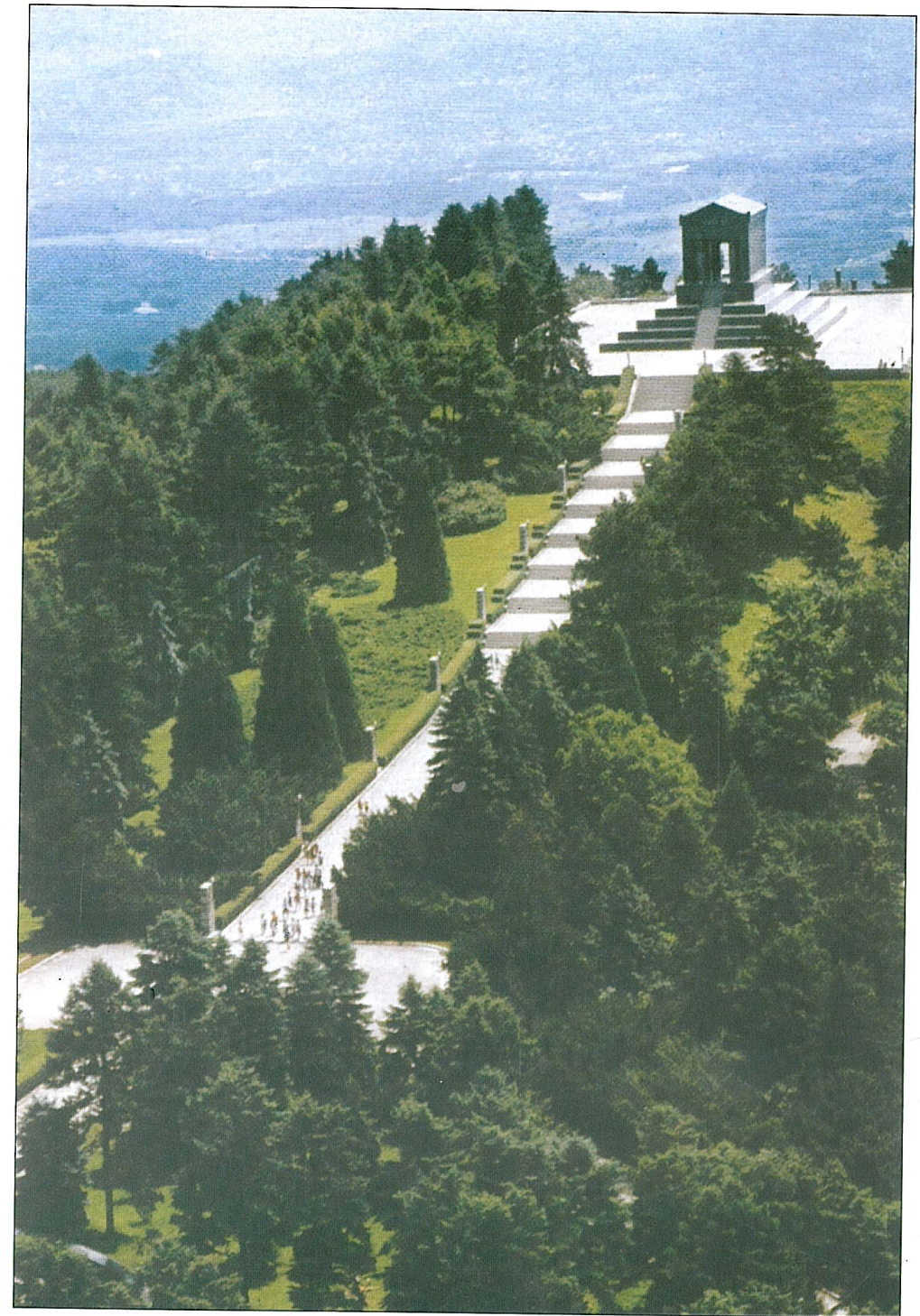
protstavljenih strana. I srpske i hrvatske političke elite svojatale su ovu teritoriju koja je, u stvarnosti, najvećim delom pripadala Dunavskoj banovini, a u istorijsko-pravnom pogledu bila je tapija ugarske krune sv. Stefana. Stoga se atribucija četvrte figure na južnoj strani spomenika kao „Banaćanke“ – a ne kao „Vojvođanke“ što je svesni galimatijas komunističke interpretacije – može tumačiti u ogledalu političkog programa koji su zastupali hrvatski opozicioni lideri i sam Ivan Meštrović, a koji je podrazumevao status ove regije kao svojevrsnog *corpus separatum*-a u odnosu na „hrvatske“ i „srpske“ oblasti. To govori da se fiksirano značenje ovih kolosalnih ženskih figura mora uzeti sa rezervom: obrt od simbola jedinstva do simptoma nacionalne krize postaje centralna ikonografska tema ove celine.

O prostornoj orijentaciji spomenika treba izneti još nekoliko primedbi. Već je rečeno da je „svojim rasporedom taj spomenik trebalo [...] da simbolizuje ulogu Jugoslavije kao posrednika između Istoka i Zapada, jer su na te strane okrenuti monumentalni portali koji nose ogromne karijatide“.⁵³ Na taj način je ideološka uloga spomenika mogla biti dodatno utvrđena. Pored toga, izbor južne strane spomenika za „srpske“, a severne za „ne srpske“ regije može se razumeti ne samo kao odgovor na realnu geografsku razmeštenost etnija (Srbi su mahom na jugu, a Hrvati na severu države), već kroz prizmu antičke tradicije na koju se Meštrović, prilikom koncipiranja spomenika, svesno nadovezao. Baš kao što njegove „reminiscencije na antiku nisu bile samo simboličke, već su postale ukorenjene u 'autentičnom' nasleđu“⁵⁴ – budući da je, kao što je to poznato u historiografiji, spomenik Neznamom junaku sagrađen na temeljima drevne građevine koja potiče iz rimskog perioda⁵⁵ – tako je i sistem grupisanja karijatida moguće čitati u svetlu rimskog sistema orijentacije, u kome je sever predstavljao „najbolju“ stranu, invokaciju ruskikalnog, saturnovog doba – apoteozu onoga što je bilo *in illo tempore*, i što stoji nasuprot degenerisanoj sadašnjosti. Ovaj referentni sistem podržan je različitim antikizirajućim detaljima, kao što je to, na primer, rimska kapitula (sa slovom „V“ umesto „U“) koju je Meštrović upotrebljavao na izvođačkim projektima za avalski spomenik (sl. 12). Široko, iako ne temeljno i univerzitetsko obrazovanje samog Meštrovića, kao i krug intelektualaca u kome se decenijama kretao i njihov uticaj na samog umetnika, otklanjaju sumnje da je ovaj postupak mogao biti nehotačan.

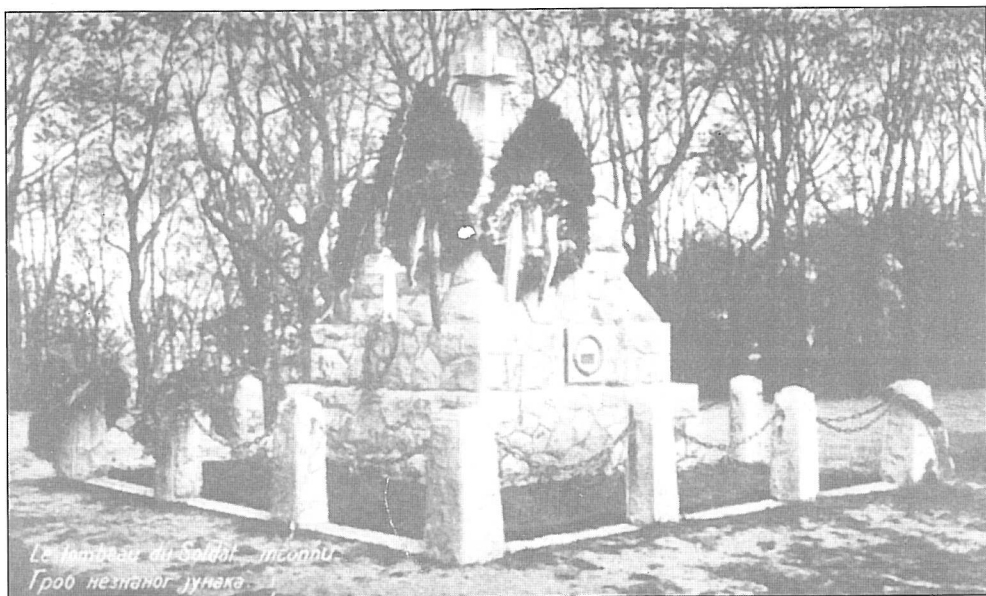
⁵³ E. B. Vahtel, *op. cit.*, str. 136.

⁵⁴ T. Damljanović, *op. cit.*, str. 61.

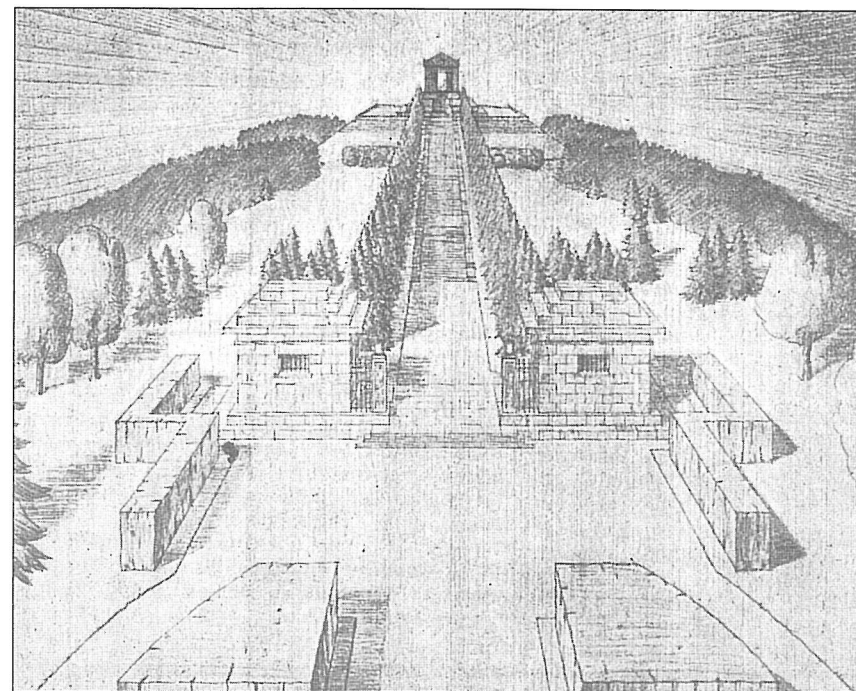
⁵⁵ Videti: S. Živanović, *op. cit.*, str. 11.

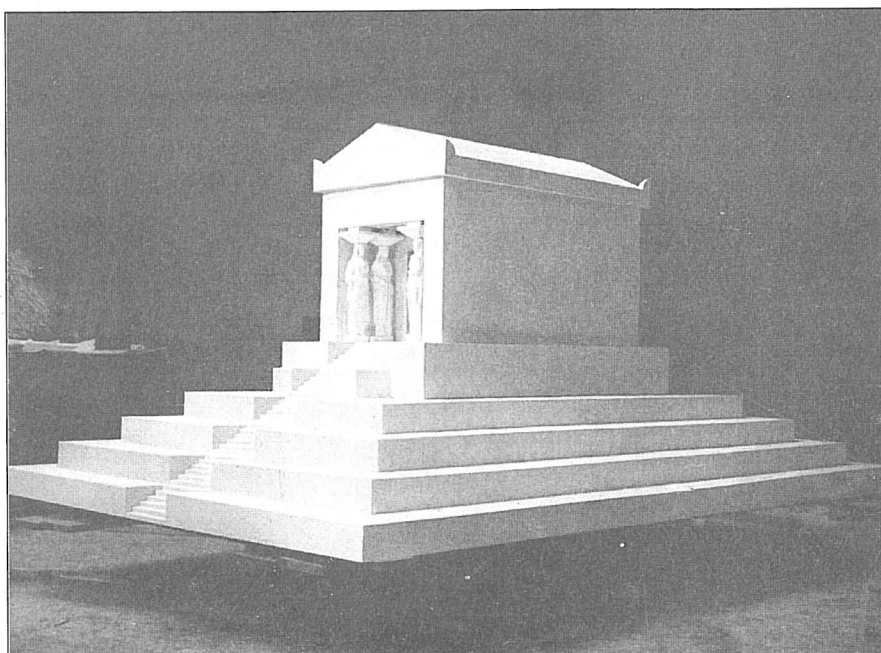
Sl. 1. Aerofotografija vrha Avale sa spomenikom Neznamom junaku (Naslovna stranica publikacije *Avala*, (Beograd: Planinarski savez Srbije, 2003))

Sl. 2. Prvobitni spomenik Neznamom junaku na Avali, 1922.
(Razglednica iz 1922. godine. Vlasništvo autora)

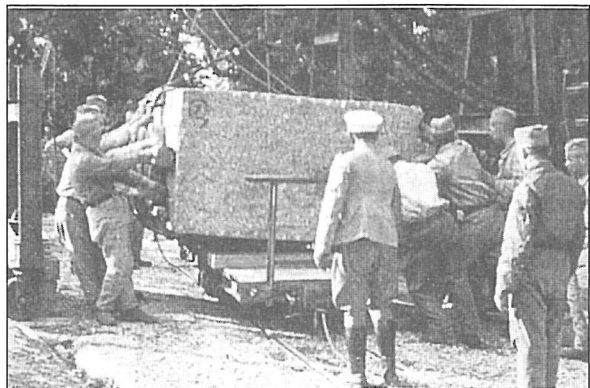
Sl. 4. Ivan Meštrović, spomenik Neznamom junaku na Avali, 1933, crtež
(Meštrović, (Zagreb: Nova Evropa, 1933))

Sl. 3. Ivan Meštrović, spomenik Neznamom junaku
na Avali, 1933, model od gipsa
(Meštrović, (Zagreb: Nova Evropa, 1933))

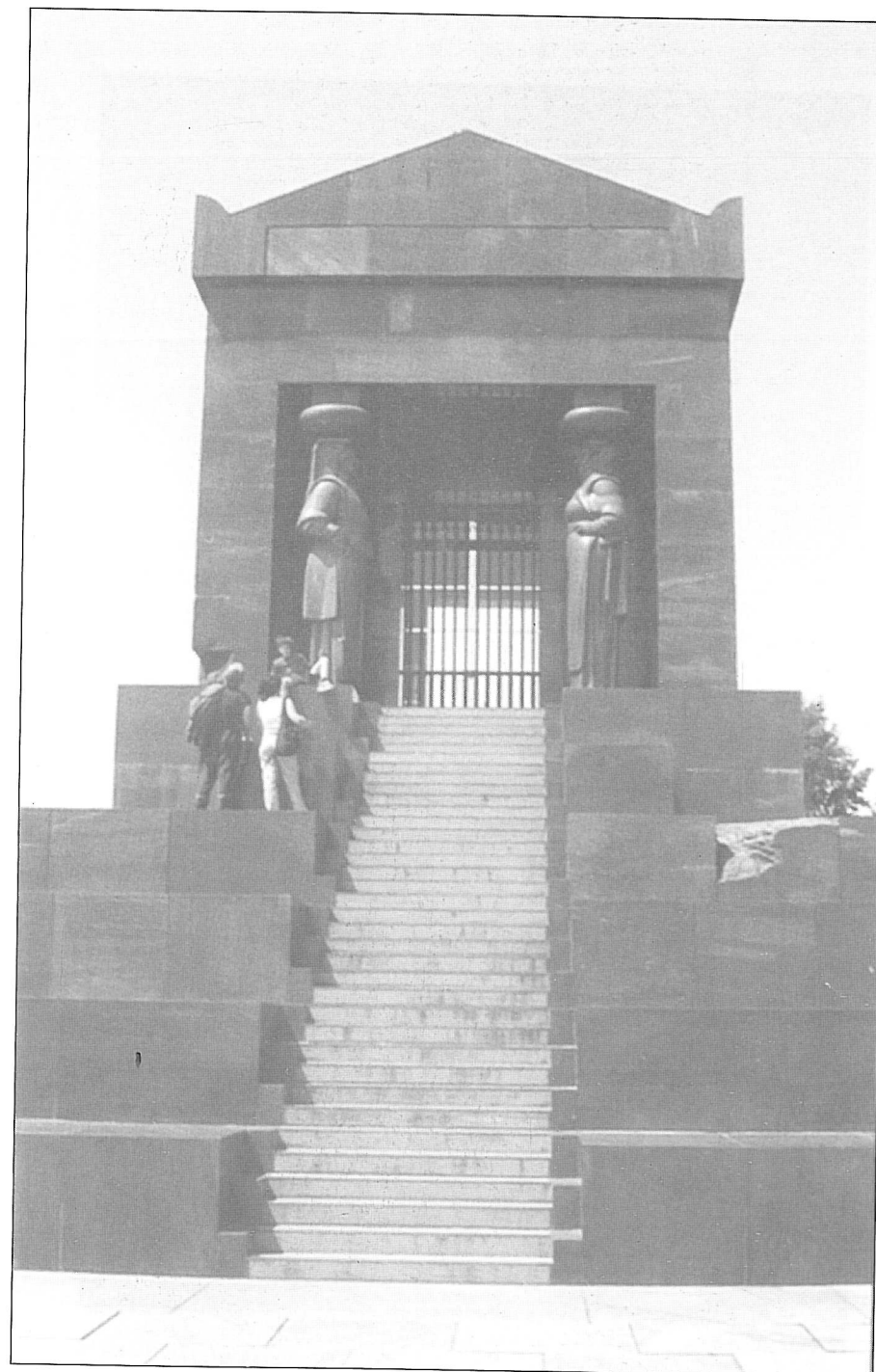
Sl. 5. Ivan Meštrović, Nosač rasvetnog tela na putu
stepenica na Avali, 1934–1938.
(Fotografija autora)

Sl. 6, 6a. Vojnici Vojske Kraljevine Jugoslavije prilikom izgradnje spomenika
Neznanom junaku na Avali, oko 1934.
(Stevan Živanović, *Spomenik Neznanom junaku na Avali 1938–1968*,
(Beograd: Turistička štampa, 1968))

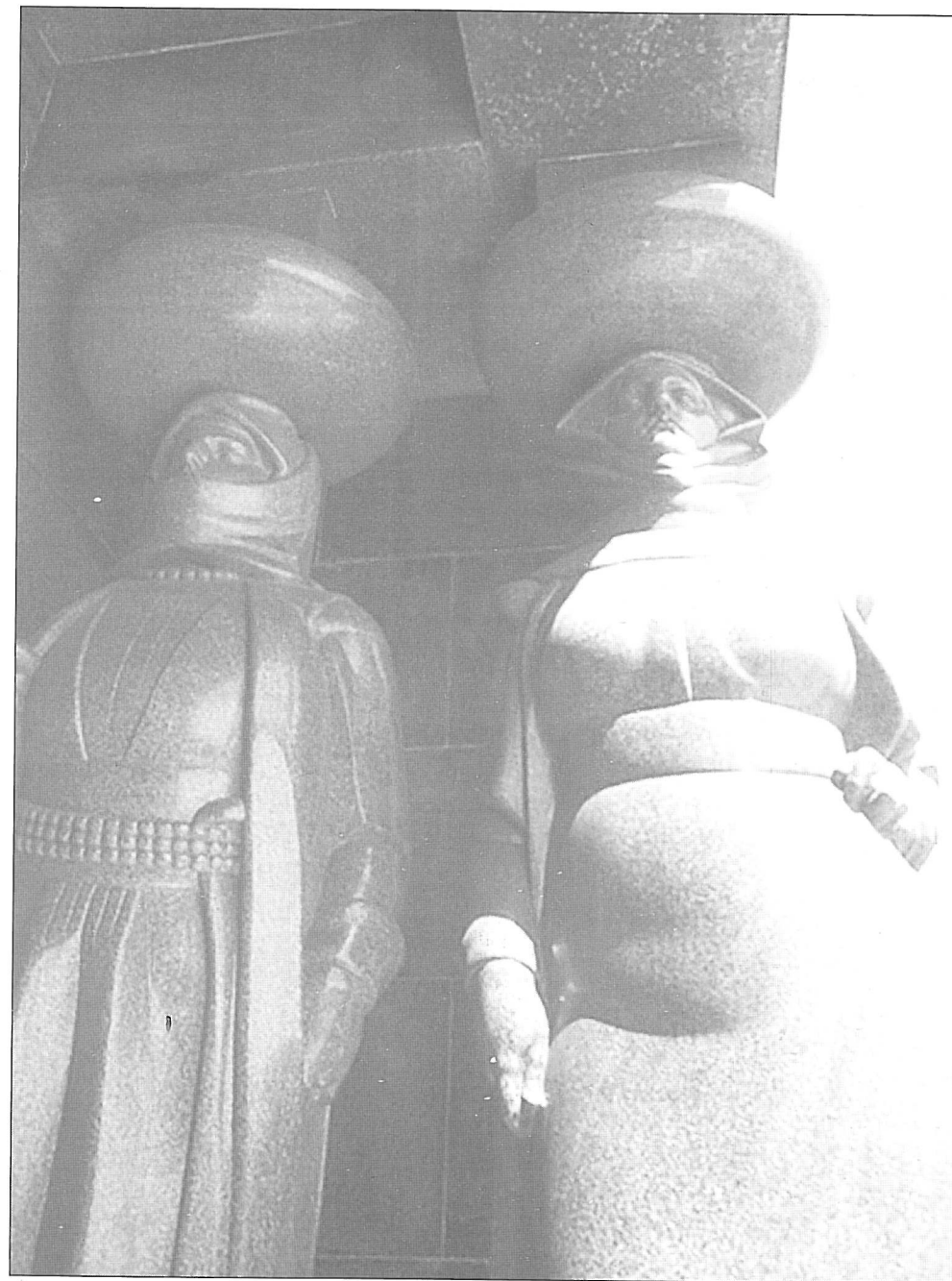
Sl. 7. Viktor Lukomski, Državni hotel na Avali, 1930–1931.
(Fotografija autora)

Sl. 8. Ivan Meštrović, spomenik Neznanom junaku na Avali,
1934–1938, istočna fasada
(Fotografija autora)

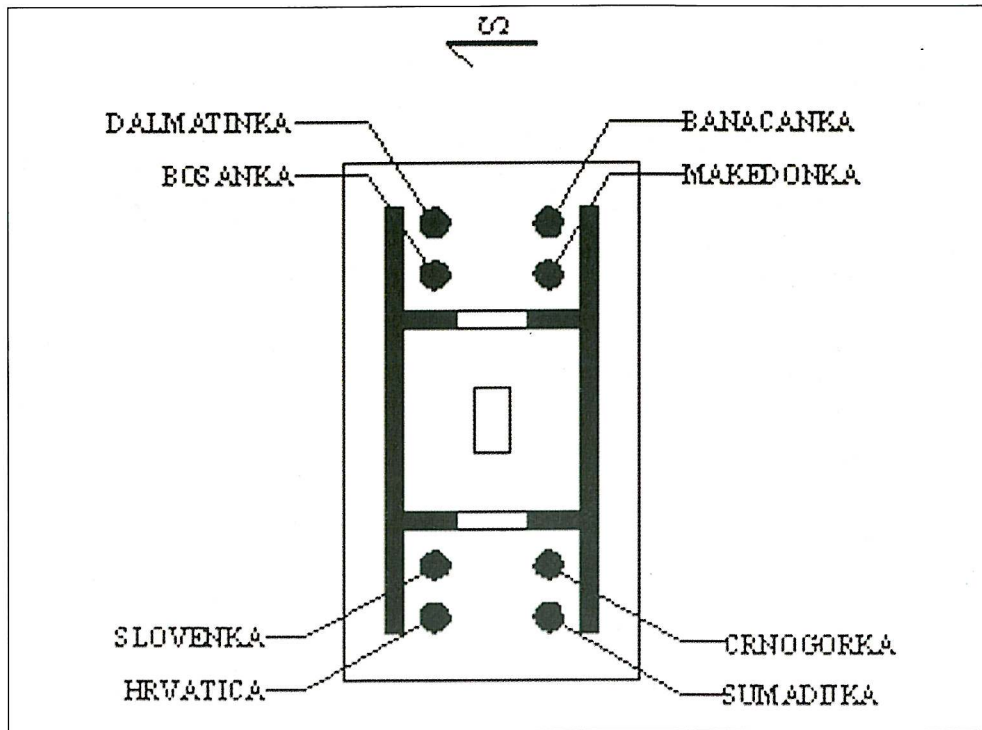

Sl. 9. Ivan Meštrović, Fragmenti Vidovdanskog hrama – karijatide, 1910.
(Meštrović, (Zagreb: Nova Evropa, 1933))

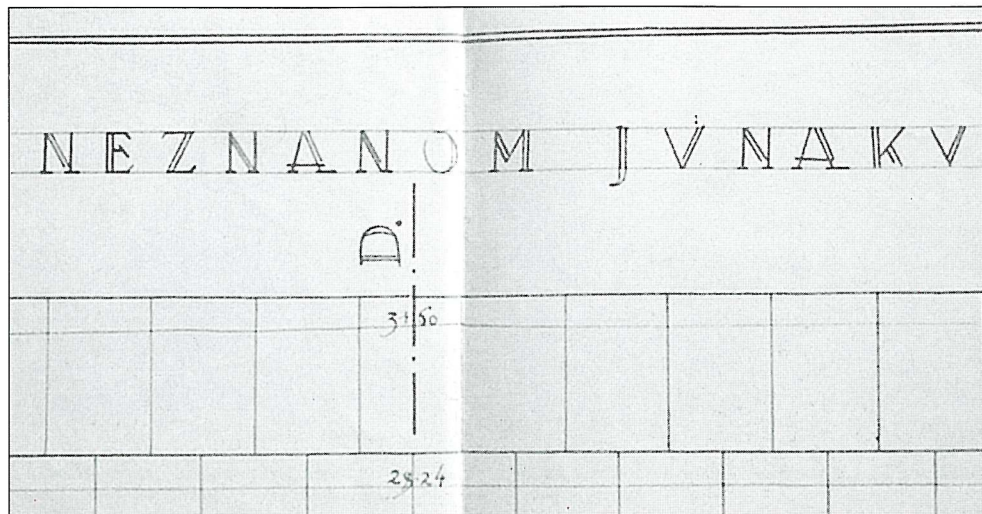

Sl. 10. Ivan Meštrović, spomenik Neznanom junaku na Avali,
1934–1938, „Bosanka“ i „Dalmatinka“
(Fotografija autora)

Sl. 11. Skica osnove groba Neznanog junaka na Avali sa rasporedom i atribucijom karijatida (Crtež autora)

Sl. 12. Ivan Meštrović, Izvođački projekat za spomenik Neznanom junaku na Avali, 1934, detalj (ASCG 74 (Dvor Kraljevine Jugoslavije), F-399, a. j. 592)

Važno je pomenuti da baš kao što je diskurs jugoslovenskog helenizma – koji je dao uverljivu filozofsku eksplikaciju pozivanja na antiku u okviru globalne koncepcije znanja o jugoslovenskoj naciji, državi i kulturi⁵⁶ – poticao iz nemačke kulture, tako je i ovaj semiotički model bio nasleđe nemačke tradicije. Najveći broj spomenika podignutih na teritoriji Nemačke koji slave nacionalni kult heroja, „nacionalnih“ vođa ili proslavljaju naciju kroz niz simboličkih predstava, kao i oni koji imaju ulogu komemoracije istorijskih događaja vezanih za „nacionalnu“ prošlost, postavljeni su na strateški važne pozicije u pejzažu i gotovo su po pravilu izgrađeni u slobodnoj prirodi nadomak urbanih centara – baš kao što je to slučaj i sa avalskim spomenikom. Takav stav svakako potiče iz klasične tradicije i njene recepcije u evropskoj kulturi modernog doba, a takođe se može posmatrati kroz simbolizam centra i hijerofanije – opšteg mesta svakog zamišljanja komunikacije s transcendentnim ili božanskim u okviru evropske kulturne tradicije, od arhajskog doba i mesopotamsko-mediteranskih kultura starog veka,⁵⁷ pa sve do ekspresionističkih vizija o *Stadtkrone* iz dvadesetih godina XX stoleća.⁵⁸ Stoga slika uzvišenog mesta na kome se odvija svojevrsna sakralizacija i koje gotovo da predstavlja hijatus u profanom svetu svakodnevlja, jeste model najvećeg broja spomenika koji slave naciju kao apstrakciju ili, pak, njene oficijelne kultove – kao što je to kult neznanog junaka. Takvi su, na primer, *Walhalla* (1830–1842) kod Regensburga koju je – na brdu visoko iznad Dunava, kao antički hram posvećen bogovima i herojima iz nemačke mitologije, podigao Leo fon Klence (Leo von Klenze), kao i *Befreiungshalle* (1843) kod Kelhajma, od istog arhitekta; potom kolosalna figura Armina Keruzijanca ili *Hermannsdenkmal* (1841–1875) Ernsta fon Bandela, koji se uzdiže nad okolnim romantičnim pejzažem, na najvišem

⁵⁶ O jugoslovenskom helenizmu i njegovoj ulozi u procesu konstrukcije jugoslovenskog identiteta videti: A. Ignjatović, *op. cit.*, 268 ff.

⁵⁷ Poznato je da opšti simbolizam planine počiva na simbolici centra – kao susreta telurske i celestijalne sfere, središta kosmosa i, s druge strane, na simbolici hijerofanije odnosno teofanije. Većina religijskih i političkih kultova starog sveta – počev od mesopotamskih i egipatskih, preko judaizma, olimpijskih kultova, pa sve do hrišćanstva poznaje svetu planinu kao otelovljenje jedne ili više simboličkih funkcija. U takvom obliku simbolika planine i artificijelne strukture koja se nalazi na njenom vrhu u okviru zapadne kulture ima osobnost strukture dugog trajanja. Planinu Avalu i grob Neznanom junaku na njenom vrhu treba tumačiti kroz ovu opštu kulturnu tradiciju. O planini kao svetom mestu, generalnom simbolu središta ili simbolu objave transcendentnog videti: Mircea Eliade, *Cosmos and History. The Myth of the Eternal Return*, (New York: Harper Torchbooks, 1959), 12 ff. Sažeti i veoma koristan pregled daju: Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, *Rječnik simbola*, (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1983), str. 169–173.

⁵⁸ Bruno Taut, Paul Scheerbart, Erich Baron, Adolf Behne, *Die Stadtkrone*, (Berlin: Mann, 2003). Videti: Wolfgang Pehnt, „Bruno Taut“, *Istorija moderne arhitekture. Antologija tekstova: Knjiga 2/B. Kristalizacija modernizma. Avangardni pokreti*, Miloš R. Perović, (ed.), (Beograd: Arhitektonski fakultet, 2000), str. 139–148.

bregu Tevtonske šume; posebno se to odnosi na slavni simbol nemačkog ujedinjenja – takozvani *Niederwalddenkmal* (1874–1885) Johanesa Šilinga (Johannes Schilling), sagrađen na visokom bregu iznad Rajne; konačno, sličnu poziciju zauzima i najmonumentalniji od ovih spomenika koji proslavljaju nemačku naciju, *Völkerschlachtdenkmal* (1894–1913) Bruna Šmica (Bruno Schmitz) i Franca Mecnera (Frantz Metzner), podignut na bregu nedaleko od Lajpciga.⁵⁹

Po uzoru na ove nemačke modele nacionalnih zamišljanja u gotovo svim srednjoevropskim sredinama negovana je tradicija nacionalnih i komemorativnih spomenika, hramova ili drugih memorijala, postavljenih na prirodna uzvišenja. Kod Mađara je to bio pokušaj da se na vrhu brda sv. Gelerta (Gellért, Gerhard) u Budimu podigne nacionalni panteon (1903), u kome je trebalo da se odvija ceremonijalna adoracija posmrtnih ostataka svih mađarskih vladara;⁶⁰ kod Čeha je to bila akcija oko nacionalnog podizanja panteona na brdu Višehrad kod Praga (1904),⁶¹ koja je okončana konkursom i izgradnjom spomenika husitskom „nacionalnom“ heroju Janu Žiški (Jan Žižka) na praškom brdu Vitkov.⁶² I Meštovićevo Vidovdanski hram, koji je bio zamišljen da se uzdiže na „oslobođenom“ Kosovu – a takve su ideje bile aktuelne i dugo nakon 1918. godine – može se tumačiti u sklopu ovog opšteg mehanizma nacionalnih zamišljanja.

Međutim, za razliku od svih navedenih primera, planina Avala nije predstavljala istorijsko „sveto mesto“ jugoslovenske nacije već se u određenim kontekstima povezivala sa srpskom etnijom. Stoga je najvažniji zahvat koji su sproveli kralj Aleksandar I Karađorđević i njegov omiljeni umetnik bio taj da se izvrši jugoslavizacija ovog toposa uz pomoć arhitektonskih, skulptorskih i hortikulturnih sredstava. Zadatak je,

⁵⁹ O ovim spomenicima i njihovim političkim ulogama videti: George Mosse, *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*, (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1975), str. 53–66 et passim; Eric Hobsbawm, „Masovna proizvodnja tradicija“, *Izmišljanje tradicije*, Erik Hobsbawm, Terens Rejndžer, (ur.), (Beograd: Biblioteka XX vek, 2002), str. 400–402. O Valhali i njenom arhitektonskom identitetu u sklopu procesa građenja predstave o nemačkoj naciji i njenoj kulturi videti: Barry Bergdoll, „Nationalism and Stylistic Debates in Architecture“, *European Architecture 1750–1890*, (Oxford: Oxford University Press, 2000), str. 159–151.

⁶⁰ Videti: János Gerle, Attila Kovács, Imre Makovecz, *A századforduló magyar építészet*, (Békéscaba: Szépirodalmi Könyvkiadó-Bonex, 1990), str. 13, 139–140; idem, „Hungarian Architecture from 1900 to 1918“, *The Architecture of Historic Hungary*, Dora Wiebenson, József Sisa, (eds.), (Cambridge, Mass. and London: The MIT Press, 1998), str. 233; Imre Kathy, *Medgyaszay István*, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979).

⁶¹ Videti: Marco Pozzetto, *La Scuola di Wagner: 1894–1912. Idee-premi-concorsi*, (Trieste: Comune di Trieste, 1979), str. 110.

⁶² Videti: Vladimír Šlapeta, „Kubizam u češkoj arhitekturi“, *Istorija moderne arhitekture. Antologija tekstova: Knjiga 2/B. Kristalizacija modernizma. Avangardni pokreti*, Miloš R. Perović, (ed.), (Beograd: Arhitektonski fakultet, 2000), str. 95–96.

uprkos osetljivom prenosu sa srpskog na jugoslovenski atribut, bio utoliko lakši jer je u tradiciji romantičarske književnosti XIX veka Avala slovila za simbol slobode i borbe za oslobođenje nacije.⁶³ Kao i u slučaju Kosovskog hrama i kulta svetog Lazara, samo jedan korak bio je dovoljan da „srpski“ junak dobije jugoslovenski atribut i da se od srpskog konstruiše jugoslovenski identitet. Taj odlučujući korak predstavljala je heroizacija Neznanog junaka i njegova apoteoza kao Jugoslovena:

... Tu leži samo jedan, al' i k'o neznan, ovde
Predstavlja i ostalu neznanu braću svoju
Jugoslovenski, onde, Neznani junak spava.⁶⁴

Panegirik režimskog pesnika Vojislava Ilića Mlađeg – veličanje jugoslovenstva koje nadilazi uske plemenske okvire, svakako predstavlja jednu od najznačajnijih poruka groba Neznanog junaka. Ta poruka je i doslovno ugrađena u samo spomeničko zdanje. Naime, pripremni radovi na uređenju terena na vrhu Avale, formiranju platforme-vidikovca i podizanju samog spomenika, započeli su rušenjem ostataka srednjovekovne utvrde Žrnov (ili Žrnovan) koja se tu nalazila sve do 19. aprila 1934. godine, kada ju je ceremonijalno minirao jugoslovenski suveren. To je utvrđenje bilo poznato preko srednjovekovnih letopisa kao „srpski grad“⁶⁵ koji je, nakon 1442. godine – kada ga je vojska Otomanske imperije prvi put zauzela, nekoliko puta proširivan i ojačavan kulama i rovovima, služeći kao vojno utvrđenje.⁶⁶ Čin rušenja srednjovekovnog utvrđenja i podizanje hrama centralnog jugoslovenskog državnog kulta bio je simbolički odgovor na globalnu ekonomiju na kojoj se zasnivao kult Neznanog junaka: graditi *novo* koje prevazilazi staro, značilo je ukloniti obeležja „istorijskih“ identiteta koji su predstavljali glavnu smetnju u izgradnji monolitne jugoslovenske nacije i države. Stoga, uništavanje srednjovekovnog spomenika kulture – čin koji je naišao na osude mnogih, pre svega Društva prijatelja starina, Istorijsko-umetničkog muzeja, Instituta za narodnu umetnost na Tehničkom fakultetu i Kluba arhitekata,⁶⁷

⁶³ U patriotskoj lirici XIX veka Avala je slovila za simbol slobode. Zahvaljujući poetskim konstrukcijama u okviru kulture srpskog nacionalizma, ova planina postale je „paradigma srpske nezavisnosti i opomena nužnosti nacionalnog ujedinjenja“: O. Manojlović, *op. cit.*, str. 89. Cf. S. Živanović, *op. cit.*, str. 13.

⁶⁴ Deo pesme Vojislava Ilića Mlađeg, napisane povodom osvećenja spomenika Neznanom junaku 1938. godine. Navedeno prema: O. Manojlović, *op. cit.*, str. 89.

⁶⁵ S. Živanović, *op. cit.*, str. 11.

⁶⁶ Videti: Đurđe Bošković, „Grad Žrnov“, *Starinar*, knj. XV, (1940), str. 70–91; Aleksandar Deroko, *Srednjovekovni gradovi u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji*, (Beograd: Prosveta, 1950), str. 101–102.

⁶⁷ Protest je pokrenuo Đurđe Bošković, rukovodeći akcijom obraćanja najvažnijim državnim organima: Srpskoj kraljevskoj akademiji, Beogradskom univerzitetu, kao i raznim ministar-

treba shvatiti ne kao vandalski čin osionog jugoslovenskog monarha – kako je to sugerisano nakon propasti prve Jugoslavije⁶⁸ – već paradigmatički primer nacionalne žrtve kojom se teret prošlosti supstituiše projekcijom idealne budućnosti, zasnovane na mnogo daljoj drevnosti od one o kojoj su svedočili ruševni, ali posve profani ostaci srednjovekovnog avalskog grada.

Moglo bi se kazati da metaforika transsupstancije od grubih zidova od lokalnog pešcara i škrljca nekadašnjeg utvrđenja Žrnov, do uglačanih blokova jablaničkog gabra od kojih je sagrađen grob Neznatnog junaka u izvesnom smislu sledi ovu opštu nacionalističku ekonomiju. To se posebno može posmatrati kroz vizuru dugih i mučnih rasprava oko izbora vrste kamena za građenje samog spomenika i, što je značajnije, geografske lokacije kamenoloma – rasprava koje su se završile izborom čvrstog kamena iz doline Neretve, kolevke srpsko-hrvatskog istorijskog jedinstva.⁶⁹ Taj kamen, kao svojevrsan *petra genatrix* jugoslovenstva, izvađen iz dinarske *terra mater*, trebalo je da istovremeno odražava apsolutnu realnost, vitalitet i svetost jugoslovenske ideje – baš kao što su to podrazumevali brojni arhaiski mitovi zasnovani na verovanju u božanstvo rođeno iz utrobe zemlje.⁷⁰ Na takvom uverenju počivalo je primordijalističko verovanje u ultimativnu determinisanost nacionalnog identiteta tlom, krvlju i podnebljem.

Pomeranje težišta komemoracije srpskog junaka koji se žrtvuje za otadžbinu na junaka koji, zbog toga što polaže svoj život za „oslobođenje i ujedinjenje“, postaje jugoslovenski, uslovilo je upadljivi izostanak ratnih znamenja sa ikonografske strukture spomenika. Štaviše, kao prostorni pandan same grobnice uobličena je kamena rondela, u čijem se središtu nalazi visoki jarbol koji nosi najvažniji, ali posve apstraktni sim-

stvima. Videti: Đurđe Bošković, „Ispitivanje i rušenje grada na Avali“, *Starinar*, knj. X–XX, (1935–1936), str. 144–145.

⁶⁸ Videti na primer: Mihajlo Petrov, „Rušenje starog Avalskog grada“, *20. oktobar*, (23. 7. 1948).

⁶⁹ Iako je prvobitno planirano da se za spomenik upotrebi kamen iz majdana Tenda kod Zaječara (što je svakako moglo da konotira omaž Nikoli Pašiću, za koga se smatralo da je jedan od ključnih kamenova stvaranja Jugoslavije), pokazalo se da njegove fizičke karakteristike nisu povoljne. S druge strane, u nekim režimskim krugovima postojala je ideja da materijal mora poticati sa tla Srbije, budući da je i Neznani junak poticao odatle. Nakon zaključaka više stručnih komisija, koje su locirale tri kamenoloma kao rudnike najboljeg kamena u državi: Jošanička Banja, Pohorje i Jablanica, izbor je pao na ovaj poslednji – po svoj prilici ne samo zbog kvaliteta samog kamena. Videti: ASCG, 74-399, a. j. 592. Podaci iz ovog fonda, sačuvani u prepisci Meštrovića, Uprave dvora i raznih institucija u zemlji i inostranstvu slažu se sa onima koje je Ivan Meštrović objavio u svojoj autobiografiji: I. Meštrović, *op. cit.*, str. 223–226. Cf. S. Živanović, *op. cit.*, str. 22–24.

⁷⁰ Videti na primer: Mircea Eliade, *Kovači i alkemičari*, (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1982), 45 ff.

bol jugoslovenstva – trobojku, nacionalnu zastavu koja ne samo da zastupa državni identitet i suverenitet, već kao nacionalni simbol *par excellence* „reflektuje čitavu pozadinu, misao i kulturu nacije“.⁷¹ Meštrović je prvobitno zamislio da se na tom mestu podigne „visoki kameni obelisk, sa prigodnim natpisima i datumima važnijih bitaka i značajnih događaja iz ratova 1912–1918“, što je kralj Aleksandar, razume se, odbio. Bilo je važnije proslavljati naciju kroz set apstraktnih simbola nego iznova podsećati na proces njenog stvaranja – proces koji je doveo do toga da „oslobodilačka kultura“ režimskih krugova u Beogradu, odnosno stalno podsećanje na žrtvovanje Srbije i njene zasluge za stvaranje Jugoslavije, postane ogromna smetnja u procesu nacionalne kohezije.⁷² Stoga, ove simboličke prakse – od rušenja Žrnova, do odustajanja od ideje podizanja komemorativnog obeliska – treba razumeti kao, reklo bi se, *damnatio memoria* sa ciljem političke, nacionalne i klasne kohezije. Kako je to već uočeno, spomenička celina „i nije trebalo da predstavi samo *hommage* srpskoj borbi za ujedinjenje i oslobođenje“. „Sasvim suprotno, on sam [spomenik] je trebalo da postane jedan od simbola novoformirane nacije“.⁷³

Uklanjanje, zataškavanje ili preoznačavanje tradicija bilo je važan proces konstruisanja nacionalnog identiteta u kome je „stavljanje u zagrade“ bilo isto toliko operativno kao izmišljanje „novih“ tradicija. Politički kontekst zahtevao je nova sredstva da bi se osigurala i izrazila nacionalna kohezija, i to ona sredstva koja će odgovarati ideologiji i globalnom fondu znanja na kome se zasnivalo integralno jugoslovenstvo. Spomenička celina na Avali bila je deo kulturnog arsenala tih novih sredstava, pa se na taj način može tumačiti njena specifična ideološka uloga.

***

Kao svojevrsan hram bez boga, sa arhitektonskim likom koji sledi ambivalentan odnos prema nacionalnoj tradiciji, spomenik Neznatnom junaku na Avali, sa svojim okruženjem, bio je centralno mesto iskazivanja nacionalne kohezije. Ako sada zanemarimo funkcionalan si-

⁷¹ Eric Hobsbawm, „Kako se tradicije izmišljaju“, *Izmišljanje tradicija*, Erik Hobsbawm, Terens Rejndžer, (ur.), (Beograd: Biblioteka XX vek, 2002), str. 20.

⁷² O „oslobodilačkoj kulturi“ videti: Jovo Bakić, *Ideologije jugoslovenstva između dva svetska rata: sociološko-istorijska studija*, rukopis magistarskog rada, (Beograd: Filozofski fakultet, 2002); Idem, *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma: 1914–1941*, (Zrenjanin: Gradska i narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin“, 2004).

⁷³ Olga Manojlović-Pintar, *op. cit.*, str. 142.

stem značenja arhaizirajućih i orijentalizirajućih oblika samog spomenika koji je imao centralno mesto u procesu predstavljanja zamišljenog jugoslovenskog identiteta kao primordijalnog i autentičnog, i okrenemo se njegovoj primarnoj ulozi nadgrobnog spomenika, ono što odmah upada u oči jeste upadljivi otklon od hrišćanske tradicije sekularne arhitekture. Kroz otklon od konfesionalnih i, po prirodi stvari, etničkih tradicija, predstava jugoslovenstva kao sekularne religije dobija na svojoj snazi, a sam spomenik postaje totalizujući „ontološki“ okvir za sve pripadnike nacije bez obzira na veru, etničke korene ili kulturni identitet. U tom smislu, univerzalistički arhitektonski vokabular Meštrovićeve zamisli zapravo je više narativ *nacionalne* identifikacije, a manje „stabilnosti državnog aparata“. ⁷⁴ Na taj značenjski okvir ukazuje i univerzalistička retorika svoda koji se, neočekivano, uzdiže iznad groba nepoznatog palog vojnika. Ova simbolička forma koja prevezuje klasičnu i hrišćansku tradiciju kroz jedinstven semiotički sistem, ovde je poslužila kao integrativni i kohezioni prostorni baldahin neznanom junaku, kao tradicionalan oblik iskazivanja ideje sakralnog i simbol onoga što se u hrišćanskoj ikonografiji zove: *Pax aeterna in Paradiso*. Na taj način nacija, zapravo, potvrđuje fikciju o svom kontinuitetu. I ne samo to – kult koji se slavi jeste znamenje čitave primordijalne zajednice koja se ovde proslavlja kroz jedinstvo mrtvih – koje simbolizuje Neznani junak, i živih – ne samo onih koji ga slave neposredno, na uobičajenim hodočašćima i ceremonijama polaganja venaca, već i svih drugih Jugoslovena, dokle god dopire pogled sa vrha planine i glas o njoj. Stoga se avalski kompleks može posmatrati kao samo središte jugoslovenskih nacionalnih zamišljanja i jedan od glavnih narativa inventovane jugoslovenske tradicije – tj. kao „glavni sadržaj naše novije istorije“. ⁷⁵ Njegove monumentalne forme, prilazni parkovski aranžman i ukupno okruženje predstavljali su temenos jugoslovenske nacije, u kome se ona predočavala kao primordijalna, istovremeno kompozitna i jedinstvena, autentična i autonomna.

⁷⁴ T. Damjanović, *op. cit.*, str. 62 (kurziv A. I.).

⁷⁵ R. Đermanović, „Smisao kulta Neznalog junaka“, 15.

KONCEPT SUOČAVANJA SA PROŠLOŠĆU KAO SLEPA MRLJA SAVREMENE ISTORIOGRAFIJE – KA PREVAZILAŽENJU RASKORAKA –

Za većinu profesionalnih istoričara sintagma *suočavanje sa prošlošću* najčešće ne znači više od politizovane, nenaučne fraze. Mahom ne znaju, ili ne žele da znaju, da je reč o složenom konceptu koji zavređuje ozbiljnu pažnju. Ovo odsustvo interesovanja ravno je paradoksu, imajući u vidu da su upravo istoričari obučeni, pozvani i plaćeni da se sa prošlošću svakodnevno suočavaju. Paradoks postaje još manje shvatljiv ako se uzme u obzir da su reakcije retkih istoričara koji su se upustili u suštinu koncepta uglavnom kritički nastrojene ili otvoreno odbojne. Namera je eseja da istakne metodološki aspekt ove tenzije u razvojnoj i uporednoj perspektivi, skicira neke od njenih osnovnih izvora i naznači potrebu za njihovim prevazilaženjem i integrisanjem koncepta suočavanja sa prošlošću u tokove savremene istoriografije.

Suočavanje sa prošlošću

Na početku, par reči o samom konceptu, čije je značenje intuitivno jasno, ali izmiče preciznoj definiciji. Prvi put ga je jasno artikulisao Teodor Adorno u eseju *Šta znači: rad na prošlosti?* (1959). Polazeći od pretpostavke da je posleratno nemačko društvo duboko i trajno traumatizovano poraznim iskustvom nacističke diktature i Drugog svetskog rata, Adorno je naglasio potrebu za stalnim preispitivanjem nedavne zle prošlosti u cilju ojačavanja demokratskih vrednosti nove države i ponovne izgradnje moralnog koncenzusa njenih građana. ¹ Nemački izraz koji je Adorno upotrebio, *Aufarbeitung der Vergangenheit*, teško je prevesti na druge jezike. Prorađivanje prošlosti ili rad na prošlosti bi verovatno bio

¹ Theodor Adorno, „The Meaning of Working through the Past“, u: *Critical Models. Interventions and Catchwords*, New York, 1998, str. 89–104.